

“प.पू.स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा
नवीन अभ्यासक्रमाच्या दृष्टिकोनातून
विश्लेषणात्मक अभ्यास”

विद्यापीठ अनुदान आयोगद्वारा अनुदानित लघु संशोधन
प्रकल्प योजने अंतर्गत सादर करावयाचा
लघुशोध प्रबंध

सारांश

मार्गदर्शक
प.पू.स्वामी पुरुषोत्तमानंद सरस्वती
प्रमुख आचार्य,
चिन्मय सेवा ट्रस्ट,
महाराष्ट्र, गोवा

संशोधिका
डॉ. सौ. वसुधा विनोद देव
अधिव्याख्याता,
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला

सन २००७-०९

“प. पू. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा नवीन अभ्यासक्रमाच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषणात्मक अभ्यास”

सारांश

प्रकरण पहिले :-

शिक्षण हे मानवाला व समाजाला मार्गदर्शन करणारी शक्ती आहे. शिक्षणाचे मानवी जीवनातील महत्त्व अनन्य साधारण आहे. आजवर शिक्षणाबाबत अनेक परिभाषा करण्यात आल्या. शिक्षणाचा अर्थ मानवाने अत्यंत संकुचित ठेवला पण जेव्हा जेव्हा मानवाने शिक्षणाबाबत संकुचित दृष्टिकोन ठेवला तेव्हा विविध तज्ज्ञांनी शिक्षणाबाबत विविध संकल्पना मांडल्या. प्राचीन काळापासून शिक्षणविषयक संकल्पना व शिक्षणाची ध्येये व त्याला अनुरूप शिक्षण प्रक्रिया ही मांडण्यात आल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने वेदकालीन शिक्षण संकल्पना मध्ययुगीन कालखंडात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील, स्वातंत्र्योत्तर काळातील, अनेक शिक्षण आयोगाने ह्याबाबत विचार केला. भारतीय अध्यात्मवादाचा पुरस्कार करून त्याला अनुसरून शिक्षण संकल्पना मांडणाऱ्या तज्ज्ञांपैकी शंकराचार्य, स्वामी विवेकानंद, योगी अरविंद, दयानंद सरस्वती, डॉ. राधाकृष्णन इत्यादी तज्ज्ञांनी ह्याबाबत विवेचन केले आहे. त्यांनी शिक्षण विषयक संकल्पना तर मांडल्याच ह्याच सोबत शिक्षणाची कार्ये, शिक्षणप्रक्रिया, जीवनाची ध्येये, अध्ययन अध्यापन पध्दती, गुरुशिष्य संबंध, शिस्त स्वातंत्र्य इ. संकल्पनांना त्यांनी मूर्त रूप दिले. पाश्चात्य तत्वज्ञानात सुध्दा सॉक्रेटीस, प्लेटो, हेगेल इ. तज्ज्ञांनी ह्याबाबत कार्य केले आहे.

ह्या सर्व तज्ज्ञांप्रमाणेच स्वामी चिन्मयानंद ह्याचे तत्वज्ञान आहे पण अद्याप ते शिक्षण क्षेत्राला दुर्लक्षित आहे. वेदांताचे आधुनिक काळातील एक गाढे अभ्यासक व महान ज्ञान तपस्वी स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या कार्याला प्रकाशात आणणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची विपूल ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. वेदांताधिष्ठित तत्वज्ञानाचा, शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या चिन्मय मिशनचे जाळे संपूर्ण जगभर आहे व ह्या शाळांमध्येही आधुनिक शिक्षण व संस्कारशिक्षण ह्याचा अत्यंत सुरेख समन्वय साधला आहे.

पण अद्याप शिक्षण क्षेत्राला स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची शैक्षणिक विचारधारा अद्याप अनभिज्ञ आहे. शिक्षणशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात ह्यापूर्वी नमूद करण्यात आलेल्या सर्व तत्वज्ञ शिक्षण तज्ज्ञांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे पण स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या विचारप्रणालीचा अंतर्भाव मात्र अद्यापही करण्यात आलेला नाही.

संशोधनाची गरज आणि महत्त्व :-

आधुनिकीकरणाच्या ह्या लाटेत आज अनेक प्राचीन विचारांची पुनर्स्थापना करण्याची वेळ आज आली आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीतील मूल्य समुहाचा युगानुकूल आशय आपणास शोध घ्यावा लागेल. कारण आजची संस्कृतीही प्रचंड भोगवादी बनली आहे. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारात धर्म संस्कृती, हिंदुत्व इ. विषयावरील युगानुकूल भाष्य आपणास आढळते. आज अनेक लोकांनी उच्च पदव्या संपादन केल्यात पण भारतीय आध्यात्मिक ऐश्वर्याबद्दल ते अद्यापही अनभिज्ञच आहेत. ही अनभिज्ञता लक्षात घेऊन वेदांताचे ज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प.पू. गुरुदेवांनी केले आहे. ह्यात गुरुदेवांनी स्थापन केलेल्या चिन्मय मिशनचा वाटाही खूप मोठा आहे. स्वामी चिन्मयानंद हे हिंदुत्वाचे भाष्यकार, युगशिक्षक, लोकशिक्षक होते ते आचार्य होते, संशोधक होते. तरुणांबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन अत्यंत सकारात्मक होता. राष्ट्रविकासासाठी सांस्कृतिक चळवळ महत्वाची आहे. हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. आधुनिक युगात युवकांना पध्दतशीर प्रशिक्षण देऊन त्यांना माणूस घडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. प.पू. गुरुदेव हे शिक्षणतज्ज्ञ होते. पण त्यांचे शिक्षण विषयक विचाराशी व दृष्टिशी अद्यापही शिक्षण क्षेत्र अनभिज्ञ आहे आणि म्हणूनच ह्या संशोधनाचे प्रयोजन.

समस्या विधान :-

“स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा नवीन अभ्यासक्रमाच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषणात्मक अभ्यास.”

कार्यात्मक परिभाषा (Functional Defination) :-

नवीन अभ्यासक्रम :-

एन.सी.ई.आर.टी. ने राष्ट्रीय शिक्षणाचा आराखडा एन.सी.एफ. २००५ हा तयार केला त्यात नवनवीन संकल्पनांचा व तत्वांचा अवलंब केला. ह्या आराखड्यातील गाभाभूत घटकांचा अंतर्भाव विश्लेषणात्मक अभ्यासात करण्यात आलेला आहे.

स्वामी चिन्मयानंद :-

स्वामी चिन्मयानंद यांनी वेदांत प्रसाराचे व त्याच्या माध्यमातून शिक्षणाचे, मूल्य शिक्षणाचे कार्य केले असून त्यांनी चिन्मय मिशनची स्थापन केली व आज संपूर्ण जगभर चिन्मय मिशन ज्ञानाच्या क्षेत्रात शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहे.

शैक्षणिक विचार :-

स्वामी चिन्मयानंदांच्या तत्वज्ञानात शैक्षणिक विचारांचा उहापोह यात करण्यांत येईल.

विश्लेषणात्मक अभ्यास :-

शिक्षण ह्या संकल्पनेच्या दृष्टिकोनातून स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे विश्लेषण करण्यांत येईल.

१) संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्याचा शोध घेणे.
२. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक तत्वांचा शोध घेणे.
३. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या तत्वांची सामाजिक व शैक्षणिक उपयोगिता सिद्ध करणे.

२) दुय्यम उद्दिष्ट्ये :-

- १) खालील मुद्द्यांना अनुसरून स्वामी चिन्मयानंदांच्या शैक्षणिक तत्वांचा शोध घेणे.
अ. शिक्षण संकल्पना व शिक्षणाची ध्येय

- ब. शिक्षण परिभाषा
 क. अध्ययन व अध्यापन पध्दती
 ड. शिक्षण पध्दती व शिक्षण योजना
 इ. गुरु शिष्य संबंध
 फ. शिस्त व स्वातंत्र्य संकल्पना
- २) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारामधून मूल्य शिक्षण योजनेचा शोध घेणे.
 ३) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या “व्यक्तिमत्व विकास” संकल्पनेचे विश्लेषण करणे.
 ४) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचा आधुनिक शिक्षण पध्दतीवरील प्रभाव पडताळून पाहणे.
 ५) आधुनिक युगात स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे महत्व सिद्ध करणे.
 ६) स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारातून Innovative Ideal concept practices यांचा शोध घेणे.
 ७) शिक्षणाबाबत व्यापक आराखडा तयार करणे.

चले :-

- स्वाश्रयी चले : प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांचे शैक्षणिक विचार
 आश्रयी चले : NCF २००५ नुसार नवीन अभ्यासक्रम
 बाह्य चले : सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक परिस्थिती

गृहितके (Assumption) :-

- १) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून विविध शैक्षणिक तत्वे अभिव्यक्त होतात.
 २) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून मूल्य शिक्षणाची योजना अभिव्यक्त होते.
 ३) स्वामी चिन्मयानंद यांनी व्यक्तिमत्व विकासाची एक व्यापक संकल्पना व योजना मांडली आहे.

- ४) आधुनिक शिक्षण पध्दतीवर स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचा बऱ्याच आधुनिक संकल्पनांच्या बाबतीत पगडा आढळतो.
- ५) आधुनिक काळात स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे महत्व आहे.
- ६) सामाजिक राष्ट्रीय नैतिकतेची जपवणूक करण्यासाठी स्वामीजींच्या साहित्याची नितांत आवश्यकता आहे.
- ७) **Innovative concepts, Innovative practices** याबाबतीत स्वामीजींचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
- ८) जागतिकीकरणाच्या या युगात स्वामीजींचे योगदान महत्वाचे आहे.

परिकल्पना :-

स्वामी चिन्मयानंद यांचे शैक्षणिक विचार व राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मधील शैक्षणिक विचार यात सहसंबंध नाही.

व्याप्ती व मर्यादा (Scope and Limitations) :-

- १) प्रस्तुत संशोधन चिन्मय मिशन पुरते मर्यादित आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यापुरते मर्यादित आहे.
- ३) प्रस्तुत संशोधन स्वामी चिन्मयानंद यांच्या ग्रंथ, विचारापुरते मर्यादित आहे.
- ४) प्रस्तुत संशोधन माध्यमिक स्तरावरील **National Curriculum Frame work 2005** पुरते मर्यादित आहे.
- ५) प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्रातील २० चिन्मय आश्रमापुरते मर्यादित आहे व चिन्मय ग्रंथालयापुरते मर्यादित आहे.

स्वामी चिन्मयानंद व्यक्ति व कार्य :-

प.पू. स्वामी चिन्मयानंद हे नाव आज सर्वपरिचित व सुपरिचित आहे. 'चिन्मय मिशन' चे कार्य हे आज संपूर्ण जगात वेदांतप्रसाराकरिता, प्रचाराकरिता सर्वमान्य आहे. भारतीय तत्वज्ञान, भारतीय संस्कृती, साहित्य सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य रामकृष्ण

मिशन तसेच चिन्मय मिशनच्या माध्यमातून सुरु आहे. भारतीय अद्वैतवाद, अध्यात्मवादाचे कट्टे पुरस्कर्ते म्हणून आपल्याला स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्याकडे पाहता येईल. ते महान तत्वज्ञ तर होतेच, त्याचबरोबर ते एक महान शिक्षणतज्ज्ञही होते. गीता तत्वज्ञान, उपनिषदे, ब्रह्मसुत्रे, आचार्यांची प्रकरण ग्रंथे ह्यावर त्यांची विपुल ग्रंथसंपदा आहे. ह्या ग्रंथसंपदेत त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान तसेच शिक्षणविषयक तत्वज्ञानही आढळते. त्यांनी केवळ तत्वज्ञानावरच ग्रंथसंपदा निर्माण केली असे नाही, तर शैक्षणिक विचारांवर, विशेषतः मूल्य शिक्षण, व्यक्तिमत्व विकास ह्या बाबींवरही त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. अनेकांना त्यांनी मार्गदर्शन केले व त्यांना स्वतःच्या जीवनाचा शिल्पकार बनविले. अशा ह्या महान विभूतीचा परिचय आजही एक शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून शिक्षणक्षेत्राला नाही. त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या कार्याचे महानपण लक्षात येते.

स्वामीजींचा जन्म ८ मे १९१६ मध्ये केरळमधील एर्नाकुलम या गावी झाला. आईचे नाव मंकुअम्मा व वडिलांचे नाव कुल्लामेनन. त्यावेळी ते मोठे जमीनदार होते. अर्थात ऐश्वर्यसंपन्न घराण्यात स्वामीजींचा जन्म झाला. श्री. लट्टम्बी स्वामीगल या सिध्दपुरुषांनी ह्या बालकाचे नामकरण करून त्याचे नाव बाळकृष्ण ठेवले. अतिशय लाडाकोडात बाळकृष्णाचे बालपण व्यतीत झाले. श्री. लट्टम्बी स्वामीगलसारख्या सिध्दपुरुषांच्या सहवासात त्यांना वयाच्या पाच वर्षांच्या आतच बरेचसे अध्यात्माचे बाळकडू मिळाले होते. कदाचित पुढच्या आयुष्यातील सगळ्याच कार्यांचा तो पाया होता. बालपणीच आईचा मृत्यु हा छोट्या बालनसाठी खूपच मानसिक धक्का होता. 'आई' नुकतीच कळायला लागली आणि काळाने हिरावून नेली, हा दुर्दैवी आघात होता. माणूस जेवढा मोठा होतो तेवढीच त्याच्या आयुष्यात दुःखे जास्त असतातच. कदाचित हा नियतीचा नियम असावा. बालनच्या घरातील वातावरण खूपच धार्मिक होते. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत घरातील वातावरणातून आपोआप बालनवर अध्यात्माचे संस्कार झाले; शिवाय सिध्दपुरुषांचा सहवास होताच. वयाच्या पाचव्या वर्षी त्याच्या औपचारिक शिक्षणास प्रारंभ झाला. श्रीराम वर्मा मुलांची शाळा, ही त्यांची शालेय जीवनाची सुरुवात होती. ह्या शाळेत संस्कृत, मल्याळम ह्या भाषा शिकविल्या जात. मातृसुखापासून वंचित असणाऱ्या बालकावर कुटुंबातील सर्वांनी आपले लक्ष केंद्रित करून त्यांना लाडकोडात वाढविले. परिणाम व्हायचा तोच झाला आणि बालनची खोडकर वृत्ती वाढली. पण बालन

तेवढेच दयाळू व प्रामाणिकही होते. जीवनातील यांत्रिकतेचा त्यांना कायम तिटकारा होता. विज्ञानात त्यांना कधीच रस वाटला नाही. नावीन्याची त्यांना विलक्षण आवड होती. बालन मुळातच प्रखर बुध्दीचे चिकित्सक. कर्मकांडाच्या बाबतीत ते कामय संशयवादी होते. पण अंतर्मनातून मात्र ते शंकराचे उपासक होते. त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण केरळमधील त्रिचुर येथील सेंट थॉमस कॉलेज येथे सुरु होते. काही काळाने ते पुढील शिक्षणासाठी लखनौ येथे गेले. हा काळ 'भारत छोडो' आंदोलाचा होता. त्याच काळात ते देशभक्तीने भारावून गेले, व बाळकृष्ण मेनन हे स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढ्यातील एक सैनिक बनले. ते कट्टर देशभक्त होते. ह्याच काळात त्यांनी तुरुंगवासाच्या नरकयातनाही भोगल्या. ह्याच काळातल्या एका घटनेचा उल्लेख या ठिकाणी करावासा वाटतो. दिल्लीच्या तुरुंगात असतांना तुरुंगात टॉयफॉईडची साथ पसरली व बाळकृष्णावरही ह्या आजाराने हल्ला केला. अनेक कैदी मृत्युमुखी पडायला लागले. अशावेळी आजारी जास्त असणाऱ्यांना तुरुंगातून बाहेर फेकण्यात येत असे. ह्याच वेळी बाळकृष्णनलाही रस्त्यावर फेकण्यात आले. एका दयाळू स्त्रीने त्यांची ह्या काळात शुश्रूषा केली. अतिशय विदारक प्रसंग व इंग्रजांचे मानवतेला काळिमा फासणारे वागणे, अशा ह्या संघर्षातून बालकृष्णनच्या जीवनाचा प्रवास सुरुच होता. इंग्रजीमध्ये एम.ए. प्रावीण्यासह उत्तीर्ण झाले. जर्नालिझमचे कोर्सेस त्यांनी पूर्ण केले. वार्ताहर बनले. 'नॅशनल हेराल्ड' ह्या वृत्तपत्राचे सहसंपादक बनले. जीवनाच्या कृत्रिमतेबद्दल त्यांना चिड होती. त्यांनी आपल्या आध्यात्मिक साधनेस प्रारंभ केला. पौर्वात्य-पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाचा त्यांनी अगदी सखोल अभ्यास केला. अनेक ठिकाणांना त्यांनी भेटी दिल्या. संपूर्ण भारत भ्रमण केले. भारतातील जीवन त्यांनी अतिशय जवळून पाहिले. रमण महर्षींच्या संपर्कात आले. रमण महर्षींच्या संपर्कात त्यांनी समाधी अवस्थेचीही अनुभूती घेतली. कर्मकांडाची चीड, जीवनाला आध्यात्मिक अधिष्ठान होतेच. संतचरित्राचे, संतविचारांचे चिंतन ह्या सर्व बाबी त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हत्या. ह्याच विचाराने प्रभावित झालेले बालकृष्णन हृषीकेश येथे स्वामी शिवानंदांच्या आश्रमात गेले. तेथे त्यांनी आश्रमपध्दतीचा खूप जवळून अभ्यास केला. त्यांच्या संन्यस्त जीवनाचा हा श्रीगणेशा होता. ह्याच आश्रमात त्यांनी छोटी छोटी व्याख्याने निर्भीडपणे द्यायला सुरुवात केली. ह्यासाठी त्यांना शिवानंदांनी प्रोत्साहित केले. येथेच त्यांच्या संन्यस्त जीवनाचे बीजारोपण झाले. आपल्या निकटच्या मित्राच्या मृत्युने त्यांना अधिकच अंतर्मुख

बनविले व जीवनाचे प्रयोजन काय आहे, ही जिज्ञासा त्यांच्या मनात निर्माण झाली. येथूनच खऱ्या अर्थाने त्यांच्या आध्यात्मिक जीवनाचा प्रवास सुरु झाला. त्यांनी हृषीकेश येथील आनंदकुटीर आश्रमात प्रवेश केला.

२४ एप्रिल, १९४८ रोजी बालकृष्ण मेनन यांची हिमालयाची यात्रा सुरु झाली. आधीच सौंदर्याचे निःसीम भक्त असल्याने हिमालयाच्या विराट सौंदर्याने त्यांचे मन भारावले. परंतु त्यांचा हा प्रवास अत्यंत खडतर होता. यमुनोत्री - गंगोत्री, केदारनाथ ही पदयात्रा त्यांना खूप काही आध्यात्मिक अनुभूती देऊन गेली. ह्याच काळात उत्तरकाशी येथे त्यांची महान ज्ञानी व तपस्वी, स्वामी तपोवनम् यांची गाठ पडली. त्यांची यात्रा सुरु होतीच. या देशाटनात त्यांच्या आयुष्याला पूर्णपणे कलाटणी मिळाली होती. तपोवनम् स्वामींच्या संपर्कात आल्यावर त्यांच्या मनाने संन्यस्त राहून देशसेवा, लोकसेवा करण्याचा ठाम निश्चय केला व स्वामी शिवानंदांच्या हस्ते त्यांनी संन्यासदीक्षा ग्रहण केली. हा पावन दिवस होता, २५ फेब्रुवारी १९४९ व बालकृष्ण मेनन ह्यांनी स्वामी चिन्मयानंद सरस्वती हे नाव धारण करून ते तपस्वी बनले. त्यांनी सर्व हिंदू धर्मातील ग्रंथांवर प्रभुत्व संपादन केले. तपोवन स्वामींच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी अध्ययनास प्रारंभ केला. स्वामी तपोवन महाराज हे अत्यंत ज्ञानी, पण तेवढेच शिस्तप्रिय होते. या ठिकाणी स्वामी चिन्मयानंद अतिशय कठोर दिनचर्येत राहिले. परंतु शास्त्रप्रेम व गुरुप्रेम प्रबळ होते. त्यांच्या लक्षात आले, की आज समाजात माणूस आपल्या सुखाला, खऱ्या आनंदाला पारखा झाला आहे. त्याच्या जीवनात बराच ताणतणाव उत्पन्न झाला आहे. खऱ्या जीवनातून तो भरकटला आहे. मानवी जीवनात शांती व सुखाची निर्मिती व्हावी याकरिता त्यांना आता खरा धर्म शिकविणे आवश्यक आहे हे त्यांनी जाणले व त्यावर त्यांनी 'भगवद्गीता' हा उपाय योजला. कारण भगवंताने अर्जुनाला जी गीता सांगितली ती जीवन रणसंग्रामावर. जीवनसंघर्षाला यशस्वी तोंड देऊन त्यावर मात करण्याची व परम आनंदाला प्राप्त करण्याची भगवद्गीता म्हणजे एक राजमार्ग आहे. तपस्वी साधूच्या मनात राष्ट्रभक्ती जागृत झाली. तर अध्यात्म हे समाजाभिमुख बनते व ते सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचते, याची प्रचिती स्वामी चिन्मयानंदांच्या स्वरूपात आपल्याला आढळते. ह्या कार्याला तपोवन स्वामींनी एकदम परवानगी दिली नाही, तर सर्वप्रथम त्यांनी अपरिग्रही साधू म्हणून समाजात वावरण्यास त्यांना आज्ञा दिली. स्वामीजींसमोर ध्येय पक्के होते. त्यांना आध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे

पुनरुज्जीवन करावयाचे होते. राष्ट्राची मृत झालेली राष्ट्रभक्ती जागृत करायची होती. ह्याही कार्यात त्यांना समाजाचा विरोध पत्करावा लागलाच. पण त्यांनी याची विशेष पर्वा केली नाही. कारण ध्येय उदात्त होते व ध्येयपूर्तीसाठी काहीही दिव्य करण्याची त्यांची तयारी होती. भारताच्या बाबतीत आजवर हेच दुर्दैव प्रगतीच्या आड आले की भारतात ज्या चांगल्या बाबी निर्माण झाल्या त्या सगळ्यांना विरोध भारतानेच केला. पण ह्या विरोधी परिस्थितीतही ज्यांचे ध्येय पक्के होती त्यांनी आपला मार्ग सोडला नाही व त्यांनी भारताच्या प्रमुख शहरांतून आपल्या प्रवचन कार्यास प्रारंभ केला. यालाच ते 'गंगोत्री योजना' म्हणत असत. पण ह्यालाच त्यांनी पुढे 'ज्ञानयज्ञ' हे नाव प्राप्त करून दिले व संस्कृतीचे माहेरघर असणाऱ्या पुणे शहरापासून त्यांनी आपल्या या ज्ञानयज्ञास प्रारंभ केला. त्यांच्या पहिल्या प्रवचनाकरिता स्वामी शिवानंदांनी जो आशीर्वादपर संदेश दिला, त्यात त्यांनी 'जा, स्वामी विवेकानंदांप्रमाणे गर्जना कर !' असा मोलाचा पण प्रेरक संदेश दिला. त्यांचे पहिले प्रवचन होते, 'आपण हिंदू बनूया !' त्यानंतर मात्र ही ज्ञानगंगा देशभर वाहू लागली व आपल्या ज्ञानामृताचा फायदा सर्वसामान्यांना देऊ लागली. ह्या ज्ञानगंगेतील ज्ञानामृताच्या प्राशनाने लोकांचे जीवन कृतकृत्य बनले. ह्या कार्यातही त्यांना खूप अडचणींचा सामना करावा लागला. अनेक विरोध सहन करावे लागले. परंतु त्यांच्या वाणीने लोक भारावले. त्यांनी स्वामीजींचे शिष्यत्व पत्करले. वेदांताच्या अभ्यासाची पध्दत न सोडता त्यांनी वेद, उपनिषद, ह्यासारख्या ग्रंथांवरील भाष्य सर्वसामान्य जनतेसमोर केलीत व त्यांनाही ज्ञानगंगेच्या प्रवाहात सामील करून घेतले. वेदांत हा सर्वसामान्यांकरिता आहे ह्यावर त्यांची गाढ श्रद्धा होती. परिणामी त्यांची लोकप्रियता वाढली. शिष्यसमुदाय जमला व ह्यातूनच 'चिन्मय मिशन' चा जन्म झाला. ही बाब त्यांच्या गुरुकरिता अत्यंत अभिमानास्पद होती. कारण शिष्यत्व ही साधनेची सुरुवात आहे, तर गुरुत्व हा त्याचा परिणाम. खरा शिष्य होण्याची हीच खरी गुरुदक्षिणा होती. गुरुशिष्याची ही जोडी निष्काम प्रेमाचे एक प्रतीक होते. १९५७ मध्ये सद्गुरु तपोवनम् स्वामींनी देह ठेवला. पण स्वामी चिन्मयानंदांच्या कार्यामागे संपूर्ण प्रेरणा त्यांची होती.

स्वामी चिन्मयानंदांनी आपले कार्य अधिकाधिक लोकाभिमुख व्हावे म्हणून देशभरात अनेक लहान लहान, अभ्यासवर्ग सुरु केले. लहान मुलांकरिता बालविहार, प्रौढांकरिता अभ्यासवर्ग, स्त्रियांकरिता देवीग्रुप, असे त्यांच्या कार्याचे स्वरूप होते. चिन्मय विद्यालयाची

स्थापना त्यांनी केली. युवकांनी अध्यात्मक्षेत्रात यावे म्हणून युवावर्गाचीसुध्दा सुरुवात केली. ११ एप्रिल, १९६२ मध्ये त्यांनी सांदीपनी साधनालय सुरु केले. हे वदांत विश्वविद्यालय आहे. ह्या विश्वविद्यालयातून वेदांताचे प्रचारक घडतात. यानंतर त्यांनी आपल्या देशबांधवांसाठी सर्वव्यापी शिक्षणाची योजनाच सुरु केली. राष्ट्रभक्तीचे शिक्षण त्यांनी दिले. विविध धर्माबाबत त्यांच्या मनात अतिशय आदर होता. ते म्हणतात, “खऱ्या निर्धर्मी भारताकडे नेणारा मार्ग म्हणजे प्रत्येक भारतीयाने आपल्या स्वतःच्या धर्मात स्थित राहून त्याचबरोबर दुसऱ्या भारतीयप्रती प्रेम व आदरयुक्त असावे, मग त्याची पार्श्वभूमी काहीही असो.” धर्मनिरपेक्षतेचे हे महान तत्वज्ञान होते. पण आज केवळ भारतीयांपुरते हे तत्वज्ञान ठेवून चालणार नाही. कारण गीता वैश्विक आहे. तिला विश्वामध्ये पोहोचवायलाच हवे, या उदात्त हेतूने ६ मार्च, १९६५ रोजी त्यांनी पहिल्या विश्वयात्रेस प्रारंभ केला. त्यात त्यांनी जवळपास १२ देशांना भेटी दिल्या. तेथे त्यांच्या विचारांना खूप प्रतिसाद मिळाला. विविध धर्मांचे, पंथाचे लोक त्यांचे अनुयायी बनले. अमेरिकेतील कॅलिफोर्नियाच्या बर्कली एम.आय.टी. कॉर्नेल युनिव्हर्सिटीमध्ये त्यांची ‘तत्वज्ञान, शिक्षण व गुणवत्ताधारी व्यवस्थापन’ ह्या विषयावर भाषणे झाली. १९९२ मध्ये तर १२ अमेरिकन विश्वविद्यालयांतून त्यांनी व्याख्याने दिली. केरळमध्ये त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ‘चिन्मय इंटरनॅशनल फाऊंडेशन’ ह्या संशोधन केंद्राची स्थापना केली. १९७५ साली ‘चिन्मय वेस्ट’ची स्थापना झाली. जगभर ‘चिन्मय मिशन’ च्या कार्याचा प्रारंभ झाला.

ऑगस्ट १९९३ च्या सुरुवातीस स्वामी चिन्मयानंदांना 'Global Vision 2000' ह्या सन्मानाने पुरस्कृत करण्यात येणार होते. तत्वपूर्वीच ३ ऑगस्ट १९९३ रोजी त्यांना महासमाधी प्राप्त झाली. पण त्यांची दृष्टि, त्यांचे कार्य ‘चिन्मय मिशन’च्या रूपात विद्यमान आहे. आज भारतात व विदेशात ‘चिन्मय मिशन’च्या ३०० च्या वर शाखा आहेत. अनेक चिन्मय विद्यालये आहेत, आरोग्यालये, चिकित्सालये आहेत. व्यावसायिक शाळा आहेत. ह्या सर्व कार्यांतून आज स्वामी चिन्मयानंदांचे अस्तित्व आहे.

असा एक अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचा धनी म्हणजे ‘स्वामी चिन्मयानंद !’ एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून अद्यापही उच्च शिक्षणक्षेत्रात त्यांच्या विचारांचा उहापोह आढळत नाही, ही अतिशय दुर्दैवी व क्लेषदायक बाब आहे.

प.पू. गुरुदेवांच्या व्यक्तिमत्वातील ठळक बाबी म्हणजे शिस्तप्रियता, राष्ट्रभक्ती, धर्मपरायणता, त्यांची शिक्षणाबाबतची, बालकांबाबतची, युवकांबाबतची, आत्मसंयमनाबाबतची, स्वातंत्र्य व्यक्तिमत्वाचे संघटन, राष्ट्रीय विकास, संस्कृत भाषा, धर्माभ्यास, स्वधर्म इ. बाबत दृष्टितून त्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि लक्षात येते व हाच ह्या संशोधनाचा पाया आहे.

चिन्मय मिशन कार्य :- स्थापना 1956

वेदांत प्रसार कार्याचे गुरुकुले

१) सांदीपनी

२) चिन्मय विद्यालये

विद्यालये	७२	महाविद्यालये	०८
उच्च माध्यमिक शाळा	२०	माध्यमिक शाळा	२३
प्राथमिक शाळा	२९	हरिहर शाळा	०१
आंतरराष्ट्रीय विद्यालय	०१		

Chinmaya Inst. of Technology

Chinmaya International School - Chinmaya Inst. Foundation

Chinmaya Inst. of Nursing

३) चिन्मय मिशन प्रकल्प

१) चिन्मय विभुती प्रकल्प

२) चिन्मय तपोवन

३) चिन्मय अरण्यम

४) सेंट्रल चिन्मय वानप्रस्थ

५) पितामह सदन

६) चिन्मय मिशन हॉस्पिटल

७) चिन्मय डायग्नोस्टिक आणि रिसर्च सेंटर

- ८) चिन्मय डायग्नोस्टिक सेंटर अॅण्ड क्लिनिक
- ९) Chinmaya rural care and centre
- १०) Chinmaya seva centre
- ११) Chinmaya human research and development
- १२) Seva Inc.

चिन्मय मिशन उपक्रम :-

- १) बालविहार
- २) देवीगृप
- २) अभ्यासवर्ग
- ४) भजन गृप व वैदिक मंत्रोच्चार गृप
- ५) ज्ञानयज्ञ अध्यात्मिक शिबीरे

सध्या चिन्मय मिशन चे जागतिक स्तरावरील प्रमुख प.पू. स्वामी तेजोमयानंद हे कार्य अतिशय समर्थपणे हाताळत आहेत.

प्रकरण दुसरे :-

संबंधित व संशोधित साहित्याचा आढावा :-

प्रस्तुत प्रकरणात संशोधित साहित्यांतर्गत एकूण ३० संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे. पण ह्या आढाव्यात प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांशी संबंधित अद्याप एकही संशोधन न झाल्याने अंतर्भाव नाही.

संबंधित साहित्यात दोन लेखांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. जो प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचारावर आधारित आहेत. संबंधित साहित्यात एकूण १२ पुस्तकांचा संदर्भ देण्यात आला आहे.

वरील साहित्यामुळे संशोधनाला योग्य दिशा मिळण्यास मोलाचे सहाय्यक ठरले आहेत.

प्रकरण तिसरे :-

संशोधन पध्दतीच्या निवडीची कारणे :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता गुणात्मक सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ह्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे प्रलेखी पुराव्यांच्या आधारे भिन्न बाबीतील वारंवारिता ह्यामुळे लक्षात येते. तसेच विश्लेषणत्मक अभ्यासाकरिता त्याचा उपयोग होतो.

प्रस्तुत संशोधनात गुणात्मक सर्वेक्षणाचा अवलंब करण्यात आला कारण,

- १) प्रस्तुत संशोधनात प.पू. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या साहित्यातून शिक्षण विषयक विचारांचा सर्वप्रथम शोध घ्यावयाचा आहे. अर्थात ही बाब गुणात्मक तथ्यांशी निगडित आहे.
- २) गुणात्मक संशोधन केवळ गुणात्मक तथ्यांचेच संकलन करते, असे नाही. प्रस्तुत संशोधनाचे जे उद्दिष्ट आहे. त्यात आधुनिक शिक्षण प्रणाली वरील प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचा प्रभावही पडताळून पहावयाचा आहे. ही बाब संख्यात्मक तथ्य संकलनात येते.

- ३) सर्वेक्षण पध्दतीमुळे माहिती आपणास मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त करणे शक्य होते.
- ४) उपलब्ध लेखांच्या आधारे अर्थात प.पू. गुरुदेवांच्या साहित्याच्या आधारे सध्य स्थितीचे वर्णन व अर्थनिर्वचन प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आले आहे.
- ५) प्रचलीत शिक्षणक्रमात ह्या अभ्यासाच्या आधारे विविध सुधारणा बदल सुचविता येतात. प.पू. गुरुदेवांच्या विचारातील विविध शैक्षणिक तत्वांचे प्रतिबिंब प्रचलीत अभ्यासक्रमात कसे आढळते ह्याचे विवेचन प्रस्तुत अभ्यासातून करता येते.
- ६) गुणात्मक सर्वेक्षणातून शिक्षणामध्ये योगदानाला वाव मिळतो. प्रस्तुत संशोधनातून नवीन शिक्षणाबाबतचा एक विस्तृत आराखडा हे संशोधनाचे योगदान आहे.

योजना :-

संशोधन विषयाचे निर्धारण झाल्यावर व १० जानेवारी, २००७ रोजी संशोधन प्रकल्प मान्य झाल्यावर ह्या कार्याबाबत योजना आखण्यात आली. ती पुढीलप्रमाणे-

- जानेवारी २००७ ते जानेवारी २००८
- १) स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या ग्रंथाचे वाचन, नवीन अभ्यासक्रमाचे वाचन करणे. ह्या साहित्याचे वाचन करून संशोधनास अनुसरून टिपणे तयार करणे.
 - २) संशोधनाकरिता मतावली विकसित करून त्याचा पथदर्शी अभ्यास करणे.

जानेवारी २००८ ते जानेवारी २००९ :- ह्या कालावधीत खालील प्रमाणे योजना आखण्यात आली.

- १) प.पू. गुरुदेवांच्या साहित्यातून काढलेल्या टिपणाच्या आधारे शिक्षणविषयक तत्वांचे अंतिम लेखन.
- २) मतावल्यांच्या आधारे अर्थनिर्वचन.
- ३) संशोधन अहवालास अंतिम रूप देणे.

संशोधनासाठी जनसंख्या व नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षणतज्ज्ञ, चिन्मय साधक व चिन्मय मिशन महाराष्ट्राचे आचार्य ह्यांचा समन्वय करण्यात आला आहे.

नमुना निवड करत असतांना ही खालीलप्रमाणे करण्यात आली.

१) संशोधन कार्यासाठी १०० शिक्षण तज्ज्ञांची निवड करण्यात आली. ह्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे.

बी.एड. महाविद्यालयातील अधिव्याख्याता

डी.एड. महाविद्यालयातील अधिव्याख्याता

ज्येष्ठ शिक्षक

शिक्षण क्षेत्रातील प्रशासकीय अधिकारी

२) चिन्मयसाधकांची निवड करिता असतांना एकूण १०० चिन्मय साधकांची निवड करण्यात आली. ह्या चिन्मय साधकांची निवड करित असतांना ज्यांचा चिन्मयानंदाच्या साहित्याचा अभ्यास आहे व जे शिक्षण क्षेत्राशी निगडीत आहे. अशा साधकांचा समोवश करण्यात आला आहे.

३) संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील १० आचार्य व ब्रह्मचारी ह्यांची निवड करण्यात आली.

नमुना निवड ही सहजप्राप्त नमुना निवड पध्दतीने करण्यात आली आहे.

नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी असंभाव्यतेवर आधारीत नमुना पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. ह्या पध्दतीत संशोधक स्वतःला सोयिस्कर वाटणारा नमुना निवडतो. कारण संशोधक स्वतःच्या ज्ञानाने व अनुभवाने योग्य अस्त प्रातिनिधिक नमुना निवडू शकतो ही मान्यता ह्या पध्दती अंतर्गत देण्यात आली आहे. ह्या पध्दतीत खालील तीन पध्दती वापरण्यात येतात.

- १) प्रासंगिक किंवा सहजप्राप्त नमुना. (Incidental Sampling)
- २) हिस्सेखानी पध्दती, निर्दिष्टांश नमुना पध्दती (Quota Sampling)
- ३) सहेतुक नमुना निवड पध्दती (Purposive Sampling)

प्रस्तुत संशोधनासाठी ह्यापैकी पहिली पध्दत अर्थात प्रासंगिक किंवा सहजप्राप्त नमुना निवडीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ह्या पध्दतीनुसार संशोधकाला जे प्रतिसादक सहज उपलब्ध होवू शकतात. अशांचा समावेश नमुना निवडीत केला जातो. प्रस्तुत संशोधनाचे कार्यक्षेत्र मोठे आहे. ह्या कार्यक्षेत्रांतर्गत असणारी जनसंख्या विस्तृत व व्यापक आहे आणि म्हणूनच संशोधिकेने महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व होईल असा सोयिस्कर नमुना ह्या ठिकाणी निवडण्यात आला आहे.

नमुन्याची वैशिष्ट्ये :-

- १) **शिक्षण तज्ज्ञ :-** शिक्षण तज्ज्ञांची निवड करतांना अनुभव व शिक्षण क्षेत्रातील पारंगत पदवी हा निकष लावण्यात आला आहे.
- २) **चिन्मय साधक :-** प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचे अभ्यासक व शिक्षण क्षेत्राशी निगडीत अशाच साधकांची निवड करण्यात आली आहे.
- ३) महाराष्ट्रातील आचार्य व स्वामीजी हे प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचे व कार्याचे प्रचारक आहे व ह्या संदर्भातील त्यांचे विशेष शिक्षणही झाले आहे.

संशोधनाची साधने :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या शिर्षकाचे अवलोकन केल्यास दोन महत्वाचे घटक आपणास आढळतात.

- १) प.पू. गुरुदेवांच्या साहित्याचा शैक्षणिक दृष्टिकोनातून अभ्यास.
- २) प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचा आधुनिक शिक्षणावर पडलेला प्रभाव.

वरील दोन घटकांना अनुसरून खालील साधनांचा अवलंब प्रस्तुत संशोधनात प्रकल्पात करण्यात आला आहे.

- १) प.पू. गुरुदेवांचे उपलब्ध असणारे सर्व प्रकारचे साहित्य.
- २) **National curriculum framework २००५** चा एन.सी.ई.आर.टी. ने प्रकाशित केलेला दस्तऐवज
- ३) मतावली :- नवीन शिक्षण प्रणालीवरील प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचा प्रभाव पाहण्याकरिता खालील प्रमाणे २ मतावली रुजविण्यात आल्या आहेत.
 - १) चिन्मय साधकांसाठी मतावली
 - २) शिक्षण तज्ज्ञांसाठी मतावली

हे मतमापन अनुमाप (**Opinion scale**) ह्यात लिकर्ट अनुमापन तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. ही पध्दत तात्त्विक दृष्ट्या अतिशय सुलभ आहे. हे बनविण्याचे तंत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

हे अनुमाप तयार करतांना एखाद्या वस्तु अथवा विषयासंबंधी अनेक विधाने एकत्र करण्यात येतात. त्यानंतर ज्या लोकांच्या मनोवृत्तीचा अभ्यास करावयाचा आहे. त्यांना असे सांगण्यात येते की, त्या विधानांपैकी प्रत्येक विधानाच्या बाबतीत आपली मनोवृत्ती भिन्न किंवा ५ श्रेणीत व्यक्त करावी. ह्या श्रेणी म्हणजे पूर्ण सहमत, नुसते सहमत, अस्त असहमत. अनुमापाच्या प्रत्येक श्रेणीमध्ये गुण दिले जातात. उदा. ५, ४, ३, २, १ अशी विधाने जास्तीत जास्त लोकांना दिली जातात व त्यापैकी कोणत्याही एका एका बिंदुवर खुण करण्यासाठी सूचना देण्यात येते. ज्या विधानाला अधिक गुण मिळतात ते अनुकूल वृत्तीचे समजले जातात.

प्रस्तुत संशोधनात चिन्मय साधकांसाठी जी अनुमाप तयार करण्यात आले त्याची पध्दती पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) **NCF २००५** मधील गाभातत्वांना अनुसरून काही विधाने तयार करण्यात आली. ही गाभातत्वे म्हणजे **NCF २००५** च्या पाया आहे.
- २) ह्या तत्वांना वेगळे काढून त्यावर विधाने ही तयार करण्यात आली ही विधाने **NCF २००५** मधून जशीच्या तशी उचलण्यात आली आहेत.

- ३) ह्या विधानामध्ये खालील मुद्यावर आधारीत विधाने देण्यात आली आहेत.
- अ) शिक्षण संकल्पना
- ब) जीवनाची ध्येय
- क) अध्ययन, अध्यापन पध्दती
- ड) गुरुशिष्य संबंध
- इ) शिस्त आणि स्वातंत्र्य संकल्पना
- फ) मानवी मन
- ह) धर्म आणि संस्कृती
- ४) प्रत्येक मुद्याचा आशय परिपूर्ण होईल ही दक्षता ह्या ठिकाणी सांभाळण्यात आली.
- ५) सर्व विधानांना एकत्र करून त्याची सूत्रबद्धता राखून मतावली तयार करण्यात आली.
- ६) ह्या मतावलीस तीन श्रेण्या देण्यात आल्या. पथदर्शी अभ्यासाच्या माध्यमातून ह्याला अंतिम प्रारूप देण्यात आले.

शिक्षण तज्ज्ञांसाठी मतावली :-

शिक्षण तज्ज्ञांसाठी मतावली तयार करतांना त्यात पुढील पायऱ्यांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

- १) सर्वप्रथम स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या सर्वप्रकरच्या साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला. ह्यात प्रामुख्याने खालील साहित्याचा अंतर्भाव होता.
१. लिखित साधने :- पुस्तके, लेख, पत्रे, नियतकालीके, सोव्हेनियर्स, मुलाखती इ.
२. भौतिक साधने :- स्वामी चिन्मयानंद ह्यांचे विविध विषयावरील व्याख्याने, प्रवचने, मुलाखती इ.
- २) वरील साहित्याचा अभ्यास करून त्यात खालील मुद्यांना अनुसरून विधाने तयार करण्यात आली.
- अ) शिक्षण संकल्पना
- ब) जीवनाची ध्येय

- क) अध्ययन, अध्यापन पध्दती
 - ड) गुरुशिष्य संबंध
 - इ) शिस्त आणि स्वातंत्र्य संकल्पना
 - फ) मानवी मन
 - ह) धर्म
- ३) ह्या विधानांनी योग्य प्रारूपात मांडणी करण्यात आली.
- ४) विधानांना तीन श्रेणी लावण्यात आल्यात. त्या म्हणजे सहमत, अंशतः सहमत, असहमत.
- ५) ह्या मतावलीस पथदर्शी अभ्यासाच्या माध्यमातून अंतिम स्वरूप देण्यात आले.

३) मुलाखतीचे प्रारूप :-

प्रस्तुत संशोधनात चिन्मय मिशनमधील आचार्य ह्यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत. ह्या मुलाखती घेण्यामागचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे स्वामीजींची शिक्षण विषयक दृष्टीचा शोध घेणे हे आहे. प्रस्तुत संशोधनातील निवड करण्यात आलेले आचार्य हे महाराष्ट्रातील विविध चिन्मय मिशनचे आचार्य आहे. आचार्य होण्यापूर्वी त्यांनी २ वर्षांचा वेदांताचा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे. शिवाय प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांच्या कार्याचा प्रचार व प्रसार ते निःस्वार्थ पणे करीत आहे. प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांशी ते परिचित आहे.

माहितीचे तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय लक्षात घेता तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक तथ्य संकलनात मुलाखत व मतावली ह्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. ही मुलाखत चिन्मय मिशनच्या आचार्यांची व मतावली ही शिक्षण तज्ज्ञ व चिन्मय सेवकांना देण्यात आली आहे. दुय्यम स्त्रोतामध्ये प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांची प्रकाशित पुस्तके, पत्रे, मुलाखत, जीवनी, त्यांची व्याख्याने इ. चा समावेश करण्यात आला आहे.

द्वितीय स्त्रोतातून मिळणारी माहिती अध्ययन विषयाच्याबाबतीत प्राथमिक व सूक्ष्म स्वरूपाची असते. ही माहितीच खऱ्या अर्थाने विषयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तयार करते.

ह्या पार्श्वभूमी शिवाय संशोधनात यश प्राप्त करणे शक्य नसते. प्रस्तुत संशोधनात व्यक्तिगत प्रलेखांचा दुय्यम स्त्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. व्यक्तिगत प्रलेख अथवा दस्तऐवज ही अशी लिखित सामग्री आहे की जी एका व्यक्तिकडे स्वतःबाबत किंवा जी काही घटना घडली आहे. त्याबाबत स्वतःच्या दृष्टिकोनातून दिलेले विवरण. अर्थात ही माहिती त्याने स्वतःच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेली असते. ह्यात आपले अनुभव श्रद्धा, विश्वास, जीवन तत्वज्ञान मांडलेले असते. ह्यात संशोधकाला त्या व्यक्तिका मतांची माहिती मिळते. प.पू. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची बरीच ग्रंथसंपदा, पत्रे, लेख उपलब्ध आहेत. ह्या उपलब्ध ग्रंथ संपदेतून त्यांचे शिक्षण विषयक विचार हे लक्षात येतात. ह्या साहित्यातील शैक्षणिक विचार हे आधुनिक शिक्षण प्रणालीस अनुसरून लोकशिक्षण, आध्यात्मिक व धार्मिक शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. मूल्य शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत.

पथदर्शी अभ्यास :-

प्रस्तुत संशोधनांती निरनिराळ्या अडचणी दूर व्हाव्यात, शंका निरसन व्हावे व प्रश्नांची उकल व्हावी ह्या दृष्टीने पथदर्शी अभ्यास घेण्यात आला. त्यामुळे संशोधन कार्यवाही ही करणे सोपे झाले. ह्या पथदर्शी अभ्यासामुळे साधनांमध्ये सुधारणा करण्याची संधी संशोधकाला मिळाली. पथदर्शी अभ्यासासाठी एकूण नमुन्या १० टक्के नमुना निवडण्यात आला. कारण पथदर्शी अभ्यासासाठी लहानात लहान नमुना निवडला जातो.

प्रस्तुत संशोधन हे प.पू. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या साहित्यावर आधारीत पहिले संशोधन आहे आणि म्हणूनच पथदर्शी अभ्यासाचे महत्त्व ह्यात अधिक आहे.

प्रस्तुत संशोधनाच्या विषयाची व्याप्ती लक्षात घेता प्रस्तुत संशोधनासाठी तीन साधने तयार करण्यात आली.

- १) शिक्षण तज्ज्ञांसाठी, प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचारावर आधारीत मतावली.
- २) चिन्मय सेवकांकरिता NCF २००५ च्या मूलभूत घटकावर आधारीत मतावली.
- ३) चिन्मय मिशन आचार्यांसाठी मुलाखतीचे प्रारूप.

वरील तीनही साधनांचा पथदर्शी अभ्यास पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला.

1) शिक्षणतज्ज्ञांसाठी मतावली :-

प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचारावर आधारीत विधानांचे एकत्रीकरण करण्यात आले व त्या विधानाचे समान शिर्षकांतर्गत विभागणी करण्यात आली व त्यात खालील विभाग करण्यात आले.

- अ) शिक्षण संकल्पना
- ब) जीवनाची ध्येय
- क) अध्ययन, अध्यापन पध्दती
- ड) गुरुशिष्य संबंध
- इ) शिस्त आणि स्वातंत्र्य संकल्पना
- फ) मानवी मन
- ह) धर्म

प्रत्येक विभागात गुरुदेवांचे मते अंतर्भूत करण्यात आली व ही मतावली चिन्मय मिशनच्या आचार्य, स्वामिनी मंगलानंदा ह्यांचे कडून तपासून घेण्यात आली. ह्यातील शैक्षणिक आशय योग्य आहे अथवा नाही ह्यासाठी शिक्षण तज्ज्ञ व पाठ्यपुस्तक लेखक श्रीकांत उखळकर ह्यांचे कडून ती पुनश्च तपासून घेण्यात आली. दोन्हीही तज्ज्ञ व्यक्तींनी त्यातील केलेल्या सूचनेनुसार प्रस्तुत मतावलीस अंतिम स्वरूप देण्यात आले.

2) चिन्मय सेवकांसाठी मतावली :-

NCF २००५ मधील विविध तत्वांवर आधारीत एक मतावली तयार करण्यात आली. त्यात पुनश्च वरिल मुद्यावर आधारीत विविध मतांचा अंतर्भाव करण्यात आला व ही मतावली पुनश्च शिक्षणतज्ज्ञांना तपासावयास दिली.

3) आचार्यांसाठी मुलाखत प्रारूप :-

आचार्यांसाठी मुलाखतीचे प्रारूप तयार करतांना सर्वप्रथम संशोधिकेने काही शैक्षणिक मुद्यांचा अंतर्भाव केला. त्यानंतर हे प्रारूप पुनश्च स्वामिनी मंगलानंदा ह्यांचे कडून तपासून घेण्यात आले व त्यानंतर प्रारूपाला अंतिम स्वरूप देण्यात आले.

पथदर्शी अभ्यासाचे उद्देश :-

प्रस्तुत संशोधनात पथदर्शी अभ्यासाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) संशोधिकेने तयार केलेले संशोधन साहित्याची योग्यायोग्यता पडताळणे.
- २) प्रत्यक्ष कार्यवाहीतील संभाव्य अडचणींचा अंदाज घेणे.
- ३) योग्य सांख्यिकीय तंत्राची निवड करणे.
- ४) नमुना निवड व नमुन्याचा आकार निश्चित करणे.
- ५) प्रत्यक्ष कार्यवाहीत येणाऱ्या संभाव्य अडचणींचा अंदाज घेणे.

संबंधित चले :-

- स्वाश्रयी चले - प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांचे शैक्षणिक विचार
आश्रयी चले - आधुनिक शिक्षण प्रणाली

संशोधनाची साधने :-

मतावली व मुलाखतीचे प्रारूप.

नमुना निवड :-

- १० शिक्षण तज्ज्ञ
१० चिन्मय सेवक
२ आचार्य

पथदर्शी अभ्यासाचे संकलन व अर्थनिर्वचन :-

प.पू. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या शैक्षणिक विचारांवर आधारीत सर्वप्रथम काही विधाने स्वतंत्रपणे लिहिण्यात आली ही विधाने खालील शिर्षकांतर्गत लिहिण्यात आली.

- १) शिक्षण
- २) जीवनाची ध्येय

- ३) अध्ययन अध्यापन पध्दती
- ४) गुरुशिष्य संबंध
- ५) मन संकल्पना
- ६) धर्म संकल्पना
- ७) आजचे विज्ञान
- ८) व्यक्ती आणि व्यक्तीमत्व
- ९) राष्ट्रीयत्व सांस्कृतिक
- १०) शिस्त स्वातंत्र्य

वरील प्रमाणे विविध मुद्यांवर आधारीत पुढीलप्रमाणे एक मतावली करण्यात आली.

प्रस्तुत मतावली ही १० शिक्षण तज्ज्ञांना देण्यात आली व त्यांच्याकडून ती भरून घेण्यात आली व त्यांच्याकडून खालील प्रश्नाच्या संदर्भात मते मागविण्यात आली. पुनश्च ही मतावली १० दिवसांनी ह्याच तज्ज्ञांना देण्यात आली व पुनर्चाचणी पध्दतीने ह्याचा सहसंबंध गुणक काढण्यात आला हा सहसंबंध गुणक + ०.९१ एवढा होता. उद्दिष्टांना अनुसरून ह्यात तज्ज्ञांना मत मागविण्यात आली. व ह्या मतांना अनुसरून ह्या मतावली बाबत पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले.

- १) प्रस्तुत मतावलीचा सहसंबंध गुणक हा + ०.९१ एवढा आहे. म्हणून ही मतावली विश्वसनीय मानण्यात आली आहे.
- २) ह्या मतावलीत वरीलप्रमाणे वेगवेगळे विभाग न करता ही मतावली एकत्रित स्वरूपात असावी असे तज्ज्ञांकडून मत प्राप्त झाल्याने ह्या मतावली मध्ये उपघटके टाकण्यात आली आहेत व तिला सलग रूप प्राप्त करून देण्यात आले.
- ३) प्रस्तुत मतावलीत मत संख्या जास्त आहे. परंतु शैक्षणिक विचाराचा परिपूर्ण आढावा घेण्यासाठी ती मतावलीतील संख्या तेवढीच अर्थात १७५ ठेवणे अनिवार्य आहे.
- ४) नमुना निवडतांना नमुना निवडीचे स्वातंत्र्य हे संशोधकाला असावे. कारण

संशोधनाचे क्षेत्र हे विस्तृत आहे व नेमकी नमुना निवड होणे अशक्य बाब आहे. म्हणूनच नमुना निवड करतांना शिक्षण क्षेत्रातील अधिव्याख्याता प्रशासकीय अधिकारी ह्यांचा समावेश त्यात असवा व संशोधकाला सोयिस्कर ठरतील असाच नमुना संशोधकाने निवडण्यास हरकत नाही.

५) प्रत्यक्ष कार्यवाहीत खालील अडचणी असू शकतात.

- अ) मतावलीतील प्रश्न संख्या जास्त आहे.
- ब) नेमका नमुना मिळणे अशक्य आहे.
- क) सांख्यिकीय विवेचन करतांना अडचण उद्भवू शकते.

वरील प्रमाणे पथदर्शी अभ्यास घेऊन शिक्षणतज्ज्ञांसाठी असणारी मतावली ही अंतिम स्वरूपात तयार करण्यात आली.

2) चिन्मय सेवकांसाठी मतावली :-

प्रस्तुत विषयास अनुसरून NCF २००५ हे आमच्या शिक्षणप्रणालीचा आधार मानण्यात आले व त्यानुसार NCF २००५ मधील विविध आधारभूत तत्वे वेगळी बनविण्यात आली व त्याच्या आधारावर एक मतावली तयार करण्यात आली ही मतावली चिन्मय मिशनच्या साधकांना देण्यात आली हीच चाचणी पुन्हा १० दिवसांच्या अंतराने चिन्मय साधकांना देण्यात आली व विश्वसनीयता गुणक काढण्यात आला. हा गुणक + ८९ एवढा होता. त्यामुळे ही चाचणी वापरण्यात आली. ह्या चाचणीच्या आधारे उद्दिष्टांवर आधारीत तज्ज्ञांकडून मते मागविण्यात आली. त्यावरून निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- अ) चिन्मय साधक महाराष्ट्रात असंख्य आहेत. यामुळे केवळ १०० अशाच साधकांची निवड करण्यात यावी जे सहज उपलब्ध होतील. ह्या साधकांचा शिक्षण क्षेत्राशी संबंध असावा.
- ब) प्रस्तुत मतावलीत शिक्षणाबाबत वेगवेगळे मुद्दे न करता ही प्रश्नावली एकत्रित स्वरूपात असावे.
- क) प्रस्तुत मतावलीतही प्रश्न संख्या जास्त आहे. परंतु विषयाचा संपूर्ण आढावा घेण्यासाठी ही मतावली आवश्यक आहे.

- ड) दोन्हीही मतावलीच्या स्वरूपात पुढील सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात यावा.
- ई) सांख्यिकीय तंत्रा अंतर्गत शिक्षणतज्ज्ञांकरिता असलेली मतावली व चिन्मया साधकांकरिता असलेली मतावली या दोन्हींचे विविध मुद्यांना अनुसरून सारणीयन करण्यात यावे.
- फ) दोन्ही मतावलीमधील सहसंबंध काढणे आवश्यक आहे. पण मत संख्या जास्त असल्यामुळे प्रत्येक मुद्यांतर्गत प्रातिनिधीक मतं घेऊन त्यातील सहसंबंध काढून स्वामी चिन्मयानंदांच्या शैक्षणिक विचारांचा आधुनिक अभ्यासक्रमावरचा प्रभाव पडताळून पहावा.

वरील प्रमाणे मतावलीचा पथदर्शी अभ्यास घेऊन ह्या मतावलीची अंतिम प्रारूप तयार करण्यात आले.

आचार्यांसाठी मुलाखतीचे प्रारूप :-

चिन्मय मिशनअंतर्गत महाराष्ट्रात २० चिन्मय आश्रम आहे. (यादी परिशिष्टात जोडली आहे) ह्या आश्रमात २० आचार्य कार्यरत आहे. ह्या आचार्यांनी चिन्म मिशनचा २ वर्षांचा ब्रह्मचारी कोर्स केला असून चिन्मय मिशनच्या मुख्या आचार्यांकडून त्यांनी ब्रह्मचारी व स्वामी ह्या उपाधीनी पुरस्कृत केले आहे. हे सर्व आचार्यांचा स्वामी चिन्मयानंदांच्या कार्याचा विचारांचा व तत्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास आहे. ह्या सर्व आचार्यांच्या मुलाखती घेण्याच्या दृष्टिकोनातून एक मुलाखतीचे प्रारूप तयार करण्यात आले.

प्रस्तुत प्रारूप अकोला चिन्मयमिशनच्या आचार्य स्वामिंनी मंगलानंदा व ह्या संशोधनाचे मार्गदर्शक प.पू. स्वामी पुरुषोत्तमानंद ह्यांना दाखविण्यात आले व त्याच्या कडून उद्दिष्टांवर आधारीत मते घेण्यात आली. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे -

- १) संशोधिकेने केलेले मुलाखतीचे प्रारूपातील प्रश्न संख्या अतिशय जास्त आहे.
- २) मुद्यांची संख्याही जास्त आहे. म्हणून केवळ मुख्य मुद्यावर प्रकाश टाकता येईल. एवढेच मुद्दे ह्यात ठेवण्यात यावे.
- ३) प्रत्यक्ष कार्यवाहीत सर्व आचार्य हे उपलब्ध होण्यास अडचण जाऊ शकते. त्यामुळे मुलाखतीचे योग्य ठिकाण, वेळ, दिनांक निश्चित करावे लागतील. अन्यथा वरील मुद्यास अनुसरून त्यांचेकडून लेखी साहित्य मागविण्यात यावे.

- ४) वरील सूचना विचारात घेऊन मुलाखतीच्या प्रारूपात बदल करण्यात आले. (हे प्रारूप परिशिष्टात देण्यात आले आहे) व त्यानुसार विविध आचार्यांच्या मुलाखतीस्तव आश्रमांना भेटी देण्यात आल्यात.

वरील प्रमाणे तीनही संशोधन साधनांची विश्वसनीयता वाढविण्यासाठी पथदर्शी अभ्यास घेण्यात आला आहे. वरील पथदर्शी अभ्यासानंतर जी सांख्यिकीय तंत्राची निवड करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे.

सांख्यिकीय तंत्र :-

१) सारणीयन, २) सहसंबंध.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

प्रकरण चौथे :-

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :-

संकलित माहितीचे विश्लेषण पुढील मुद्यांना अनुसरून करण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट क्रमांक १ :-

स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक तत्वांचा शोध घेणे.

वरील उद्दिष्टांना अनुसरून खालील प्रकारे शैक्षणिक तत्व प. पू. गुरुदेवांच्या विचार सरणीत अभिव्यक्त होतात.

प.पू. गुरुदेवांच्या ग्रंथसंपदेतून अभिव्यक्त होणारे शिक्षण विषयक विचार:-

प.पू. गुरुदेवांच्या साहित्याच्या अभ्यासाअंती खालील विषयावर प्राप्त झालेल्या माहितीचे अर्थनिर्वचन करण्यात आले आहे.

१) शिक्षण	२) जीवनाची ध्येय	३) गुरुशिष्य संबंध
४) अध्ययन अध्यापन पध्दती	५) शिस्त स्वातंत्र्य	६) राष्ट्र व संस्कृती
७) भारतीय संस्कृती	८) धर्मसंकल्पना व हिंदु धर्म	९) मन व मानसशास्त्र
१०) आधुनिक विज्ञान	११) तत्वज्ञानातील काही संज्ञा	१२) ज्ञानमिमांसा
१३) पर्यावरण	१४) बालकांबाबत दृष्टिकोन	१५) युवकांप्रती दृष्टिकोन
१६) सध्य स्थिती	१७) प्रौढांच्या प्रती दृष्टिकोन	१८) व्यवस्थापकीय संकल्पना

उद्दिष्ट्ये २ :-

उद्दिष्ट क्र. २ ला अनुसरून प.पू. गुरुदेवांच्या विचारसरणीतील मूल्य व मूल्यविषयक विचारांचा शोध घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट क्र. ३ :-

प.पू. गुरुदेवांनी केलेले व्यक्तिमत्वाचे विवेचन देण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट क्र. ४ :-

अ) प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांवर आधारीत शिक्षणतज्ज्ञांना देण्यात आलेल्या मतावलीचे सांख्यिकीय विश्लेषण देण्यात आले आहे.

ब) **NCF** २००५ च्या दस्तऐवजावर आधारीत बनविण्यात आलेली मतावली जी चिन्मय साधकांना देण्यात आली व तिचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले.

क) ह्या दोन्ही मतावलीचा परस्परांशी सहसंबंध पडताळून पाहण्यात आला. सहसंबंध गुणकाचा उपयोग करण्यात आला.

उद्दिष्ट क्र. ५ :-

या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेकरिता प.पू. गुरुदेवांच्या विचारावर आधारीत जी मतावली तयार करण्यात आली त्या मतावलीतील मताचा आधार घेऊन आधुनिक काळात गुरुदेवांच्या मताची उपयोगिता सांगण्यात आली आहे.

उद्दिष्ट क्र. ६ :-

प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारात अनेक आधुनिक संकल्पनांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

प्रकरण पाचवे :-

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या माहिती संकलनासाठी खालील साधनांचा अवलंब करण्यात आला होता.

- १) प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांची ग्रंथसंपदा, लेख, व्याख्याने इ.
- २) शिक्षण तज्ज्ञांसाठी मतावली
- ३) चिन्मय साधकांसाठी मतावली
- ४) आचार्यांसाठी मुलाखतीचे प्रारूप

वरील साधनांवरून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे जे निष्कर्ष निघाले त्याचा उहापोह पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

अ) प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या ग्रंथ संपदेतून प्राप्त माहितीवरून काढण्यात आलेले निष्कर्ष

प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांची विपूल ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. ह्या ग्रंथ संपदेतून प.पू. गुरुदेवांचे जे शैक्षणिक योगदानाबाबत खालील निष्कर्ष प्राप्त होतात.

शिक्षण

- १) प.पू. गुरुदेव हे आध्यात्मवादी तत्वज्ञ शिक्षण तज्ज्ञ आहे.
- २) आधुनिक शिक्षण पध्दतीबाबत त्यांना अतिशय नैराश्य आहे. आजच्या शिक्षणप्रणालीवर यांनी अनेक ठिकाणी कडाडून हल्ला चढविला आहे.
- ३) शिक्षणामुळे योग्यते वाढ होणे त्याच प्रमाणे आपल्या कर्माच्या क्षेत्रात आपल्या प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग करण्याची पात्रताही व्यक्तची विकसित व्हायला हवी ही त्यांची शिक्षणाकडून अपेक्षा आहे. म्हणजेच शिक्षणाला व्यवहार्य आयाम असावा व ते दैनंदिन जीवनातही उपयुक्त ठरते असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे व ह्यामळेच ते आध्यात्मिक उपयोजनवादीही ठरतात.

- ४) शिक्षणातून व्यक्तिमत्व विकासावर जसा त्यांनी भर दिला तसाच व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्निर्माणावरही त्यांनी भर दिला आहे.
- ५) शिक्षणातून मन आणि बुद्धीची पुनर्व्यवस्था त्यांना अपेक्षित होती.
- ६) हृदयाच्या शिक्षणावर त्यांनी प्रामुख्याने भर दिला आहे.
- ७) शिक्षणातून मानवामध्ये सुसंस्कृतता यावी हे त्यांना अभिप्रेत आहे.
- ८) ज्ञान व कृती ह्याबाबत सहसंबंधात्मक दृष्टिकोन हा शिक्षणात महत्वाचा आहे.
- ९) ज्ञान प्राप्तीसाठी मनन व चिंतनावर त्यांनी भर दिला आहे.
- १०) अनुदेशनापेक्षा शिक्षण संकल्पनेवर त्यांचा भर आहे. नवीन काळास अनुसरून अनुदेशनही तेवढेच महत्वाचे आहे असे ते मानतात.
- ११) ज्ञानाच्या मनन आणि चिंतनातूनच व्यक्तित्वाच्या कृतीला गाभा प्राप्त होऊ शकतो ह्या कृतीमध्ये शिक्षणाची इतिकर्तव्यता आहे असे ते मानतात.
- १२) शिक्षण हे ध्येय आहे तर निर्देशन हे साधन आहे.
- १३) इतर आध्यात्मवादी तज्ज्ञाप्रमाणे त्यांनी शिक्षणाला सुप्त शक्ती मानले आहे पण ह्या विचाराचे पुढचे पाऊल गुरुदेवांनी मांडले आहे. मानवाची सुप्त शक्तीची अभिव्यक्ति म्हणजे शिक्षण व ही शक्ती गुरुद्वारा संरक्षित असते.
- १४) शिक्षण ही बाहेरून लादण्याची बाब नाही तर शिक्षण ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. हा विचार मांडून गुरुदेवांनी निसर्गवादी आध्यात्मवाद सुध्दा मांडला आहे.
- १५) संधीला प्राप्त करण्याची व्यक्तित्वाची क्षमता विकसित करण्याची शिक्षणाबाबतची संकल्पना ही शिक्षण संकल्पनेत भर टाकणारी आहे.
- १६) शिक्षणातून होणाऱ्या अभिवृत्तीची वाढ ही शिक्षणशास्त्रात फार मोठी देणगी आहे. **To share, to serve** ही अभिवृत्ती शिक्षणातून निर्माण होणे हा विचार शिक्षणाबाबत उदात्त संकल्पना मांडतो.
- १७) शिक्षणातून आत्मपरिवर्तनावर त्यांनी भर दिला आहे. शिक्षणाची परिभाषा ही **change in behaviour** अशी आजपर्यंत करण्यात आली आहे. पण केवळ **change in behaviour** नको तर **transformation** आवश्यक आहे. ही संकल्पना शिक्षणशास्त्रात

मोलाची भर टाकणारी आहे.

- १८) व्यक्तिमध्ये जे सुप्तावस्थेत आहे त्याला बाहेर काढून त्याला सुंदर आकार देणे ही शिक्षण संकल्पना स्वामी विवेकानंदांशी मिळती जुळती आहे.
- १९) प.पू. गुरुदेवांनी शिक्षणाला सौंदर्याचे मूल्यही प्राप्त करून दिले आहे.
- २०) माणूस साक्षर झाला म्हणजे तो सुशिक्षित होईलच असे नाही ही संकल्पना गुरुदेवांनी मांडली आहे.
- २१) शिक्षणप्रक्रियेत गुरुदेवांनी ध्यानसाधनेला प्राधान्य दिले आहे. व्यक्तिमत्व विकासावरही ध्यानाचे महत्त्व त्यांनी मांडले आहे. व्यक्तिमत्वाचे पुनर्घटनासाठी ध्यान महत्वाचे आहे.
- २२) शिक्षणातून जीवनमूल्यांचा विकास व्हावा ह्या ध्येयाला त्यांनी प्राधान्य दिले असले तरी जीवनमूल्याचे प्रत्यक्ष जीवनात आचरण ह्यावर त्यांचा जोर आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञानाला त्यांनी विरोध केला आहे तर ह्या पुस्तकी ज्ञानासोबत आचरणावर त्यांनी भर दिला आहे. कृतीवर भर दिला आहे. ह्यातून त्यांनी निश्चितपणे आध्यात्मवादी कार्यवाद मांडला आहे.
- २३) प.पू. गुरुदेवांनी आपल्या विचारामध्ये **spiritual education** देण्याबाबत आग्रह केला आहे.
- २४) शिक्षण प्रक्रियेत त्यांनी मानसिक प्रशिक्षणाला विशेष प्राधान्य दिले आहे. चांगले विचार घडविते ते शिक्षण असे मनाच्या प्रशिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले आहे.
- २५) शिक्षणातून चारित्र्य विकसनावर त्यांनी भर दिला आहे.
- २६) शिक्षणात संतपरिचय व संत साहित्याच्या अभ्यासावर त्यांनी भर दिला आहे.
- २७) शिक्षक शाळा आजूबाजूच्या परिसरात नैतिक आचरणावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे.
- २८) भारतीय नियतीमध्ये बदल घडवून आणायचा असेल तर सर्वप्रथम व्यक्तिच्या विचारामध्ये परिवर्तन आवश्यक आहे व हे परिवर्तन **spiritual education** च्या माध्यमातून शक्य आहे.

- २९) शिक्षण हे **value based** असावे ह्यावर त्यांचा भर होता.
- ३०) शिक्षणातून ज्ञानसंवर्धन व शील संवर्धनावर त्यांनी भर दिला आहे.
- ३१) शिक्षणाचा अभ्यासक्रमाचा विचार करतांना रूसो, प्लेटो ह्यांच्याच प्रमाणे त्यांनी वयोगटानुसार शिक्षणाचा विचार केला आहे व हा विचार करतांना राष्ट्राचा सुजाण नागरिक घडविणे हा दृष्टिकोन त्यांचा आहे.
- ३२) शिक्षणामध्ये शिक्षण प्रक्रियेतील प्रत्येक घटकाच्या उदात्त वृत्तीच्या प्रगटीकरणावर त्यांनी भर दिला आहे.
- ३३) शिक्षणात नकारात्मक विचारांना थारा नको.
- ३४) प्राथमिक शिक्षणात बालकाच्या आजूबाजूच्या वातावरणास प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच सर्व घटकांच्या उदात्ततेच्या प्रगटीकरणाला महत्व देण्यात आले आहे.
- ३५) प्राथमिक काळातच सामाजिक विकासाच्या विचाराला गुरुदेवांनी प्राधान्य दिले आहे. ज्ञान व क्षमतांना प्रोत्साहन केलेला प्रोत्साहन देण्याबाबत त्यांनी प्रकर्षाने विचार व्यक्त केले आहेत.
- ३६) स्वयंशिस्तीवर त्यांनी भर दिला आहे.
- ३७) कथांच्या माध्यमातून जीवनमूल्यांच्या प्रशिक्षणावर प्राथमिक काळात त्यांनी भर दिला आहे. ह्या कथा पौराणिक तसेच संत साहित्यातील असण्यावर त्यांनी भर दिला आहे.
- ३८) गीताभ्यासावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे.
- ३९) कौमार्यावस्थेत अभिव्यक्ति क्षमतेवर त्यांनी भर दिला आहे.
- ४०) कौमार्यावस्थेत स्वनियंत्रण शिक्षणावर त्यांनी भर दिला आहे.
- ४१) तरुण वयात मुलांना उपनिषदे शिकविण्यावर त्यांनी भर दिला आहे.
- ४२) शिक्षणातून **inner values of life** व **outer objective science** ह्या दोन्ही दृष्टिकोनातून विकास त्यांना अभिप्रेत होता.
- ४३) शिक्षणविषयक योजना मांडत असतांना गुरुदेवांना प्रामुख्याने पुढील अवस्थांचा विचार केल्याचे आपणास लक्षात येते.

- १) जन्मपूर्व अवस्था २) शिशु अवस्था ३) नर्सरी अवस्था
 ४) प्राथमिक अवस्था ५) माध्यमिक अवस्था ६) उच्च माध्यमिक अवस्था
 ७) उच्च शिक्षण

ह्या प्रत्येक अवस्थेची वैशिष्ट्ये वर्णन करून त्यांनी शिक्षण योजना मांडली आहे. त्यास अनुसरून स्वामी चिन्मयानंद हे तत्वज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ आहेत असे म्हटल्यास हरकत नाही.

- ४४) प.पू. गुरुदेवांच्या विचारामध्ये भारतीय तत्वज्ञान, विज्ञान यांचा सुरेख समन्वय आढळतो व त्या अनुषंगाने त्यांची शिक्षण योजनाही **Knowledge Master** व **Wisdom Master** घडविणारी योजना आहे, असे म्हणावे लागेल.
- ४५) शिक्षणातून व्यक्तिमत्त्वाच्या सुसंगतीवर त्यांनी भर दिला आहे.
- ४६) व्यक्तिमत्त्वात सुसंगती निर्माण होण्यासाठी **head a heart** ह्यांच्या विकासावर त्यांनी प्रामुख्याने भर दिला आहे. व त्याच्या माध्यमातून **Integreted Person** च्या निर्मितीवर त्यांनी भर दिला आहे.
- ४७) शिक्षण हे व्यक्तिमध्ये मुरले पाहिजे व कृतीतून अभिव्यक्त झाले पाहिजे.
- ४८) मनाचे पुनर्संस्करण म्हणजे शिक्षण अशी त्यांनी शिक्षणाची परिभाषा केली आहे.
- ४९) शिक्षणातून चारित्र्याच्या पुनर्बांधणीवर त्यांनी भर दिला आहे.
- ५०) **Factual knowledge** व **Wandrous Theories** वर त्यांचा आक्षेप आहे. ह्या शिकविण्यापेक्षा जीवनाची आदर्श बालकांना शिकविण्यावर त्यांचा अधिक भर आहे.
- ५१) शिक्षण प्रणाली ही तात्विक सत्यावर व धार्मिक तत्वावर आधारीत असण्याबाबत त्यांचा कटाक्ष आपणास आढळतो. त्यायोगे त्यांनी धर्म आणि शिक्षण ह्यांचा सहसंबंध व्यक्त केला आहे.
- ५२) बालकांच्या अध्ययनात त्यांनी पालकाची आणि त्यातही मातेची भूमिका महत्त्वाची मानली आहे.
- ५३) मानवाच्या तीन समस्या शिक्षणातून सुटायला हव्यात ह्याबाबत त्यांनी भाष्य केले आहे.

1) How to meet the problem.

2) When it is solved then is it morally right or wrong.

3) Is it beautiful or ugly ह्या मूलभूत प्रश्नाच्या सोडवणूकीचे सामर्थ्य शिक्षणातून यायला हवे.

- ५४) सौंदर्यविषयक दृष्टिचे अध्यापन व संस्कार हे घाणीचे साम्राज्य दूर करू शकतात. ह्यासाठी कला आणि साहित्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे.
- ५५) शिक्षणातून **vision** विकसित व्हायला हवे.
- ५६) श्रेष्ठ मानव्याची निर्मिती हे शिक्षणाचे महत्वाचे अंग आहे.
- ५७) **Self cleansing** ही प्रक्रिया शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवी.
- ५८) शालेय व व्यावसायिक शिक्षण पूर्ण केल्यावर बाह्य जगात पाऊल टाकतांना विश्वाच्या रचनेत आपले स्थान काय आहे. हे व्यक्तिला कळण्याइतपत क्षमता शिक्षणातून व्यक्तिया अंगी विकसित व्हायला हवी.
- ५९) नवीन आव्हाने पेलायचे असतील तर शिक्षणातून **Reintegration of personality** ही बाब साध्य व्हायला हवी.

वरील सर्व बाबी ह्या शिक्षणाबाबतचा दृष्टिकोन व्यक्त करणाऱ्या आहेत.

जीवनाचे ध्येय :-

जीवनाच्या ध्येयाचे प्रतिबिंब हे शिक्षण विषयक विचारसरणीमध्ये पडते आणि म्हणूनच एखादा तत्वज्ञ हा जीवनाकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतो ह्यावरून त्याचे शिक्षणविषयक जीवनाची ध्येय मांडली त्यात आधुनिक व प्राचीन दृष्टिकोन ह्यांचा समवय आपणास आढळतो. ही उद्दिष्ट्ये ध्येय सामान्यपणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) विवेक शक्तीचा विकास घडवून आणणे.
- २) योग्य कर्म करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- ३) आत्मसाक्षात्कार.
- ४) मानसिक शिस्त प्राप्त करणे.

- ५) वासनांना संस्कारीत करणे.
- ६) उच्चकोटीच्या कर्माची प्रेरणा निर्माण करणे.
- ७) विक्षेपांचा शेवट करणे.
- ८) शांतता व आनंद प्राप्त करणे.
- ९) दिव्यत्वाचा शोध घेणे.
- १०) परिपूर्ण आनंदाची प्राप्ती करून घेणे.
- ११) आत्मसंयमन मिळविणे.
- १२) आत्मानुभव प्राप्त करणे.
- १३) जीवनातील दुःखापासून निवृत्ती.
- १४) ईश्वरी जीवन प्राप्त करणे.
- १५) योग्य मार्गाची निवड करणे.
- १६) व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन.
- १७) व्यक्तिमत्वाचा समतोल साधणे.
- १८) पूर्णत्वाची योजना पूर्णत्वास नेणे.
- १९) आत्म्याचे पुनर्शोधन.
- २०) आध्यात्मिक विकास.
- २१) आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे.
- २२) मानवी जीवन उत्क्रांत करणे.
- २३) प्रेम.
- २४) शांती प्राप्त करणे.
- २५) **self cleansing**
- २६) जीवनाचे सातत्य जाणणे.
- २७) समस्या निराकरणाची क्षमता विकसित करणे.

वरील ध्येया व्यतिरिक्त जीवन ध्येयाबाबत खालीलप्रमाणे त्यांची दृष्टि आपणास आढळते.

- * केवळ भौतिक समृद्धी हे जीवनाचे ध्येय नाही तर ते साधन आहे.
- * स्वतःला जाणून घेणे हे जीवनाचे ध्येय आहे.
- * जीवनाचे ध्येय हे परिपूर्ण सुख असलेच पाहिजे की जेथे सर्व संघर्ष संपुष्टात येऊन शांतता प्रस्थापित.
- * To realised pure awareness
- * To rediscovery of self
- * To gain peace and joy
- * Detachment from body mind and intellect
- * Detachment from low values
- * Detachment from ownership
- * Self control
- * Self criticism
- * Self development
- * Selfless work
- * Self education
- * Self effort
- * Self improvement
- * Self perfection
- * Self recognition
- * Rehabilitation of personality
- * Remanagement of personality

- * केवळ संपादन करणे आणि खर्च करणे व त्याचकरिता जीवन व्यतीत करणे हे जीवन ध्येय संकुचित आहे.
- * बाह्य विषयवस्तुवर अवलंबून नसणाऱ्या प.पू. गुरुदेवांनी जीवनाचे संकुचित व व्यापक अशा दोन्ही ध्येयाबाबत विस्तृत मार्गदर्शन दिले आहे. व ह्याला अनुसरून मानवाने संकुचित ध्येयाचा त्याग करायला हवा. व्यापक ध्येयाला आपलेसे करायला हवे. वरील ध्येयावरून अर्थातच शिक्षणाची ध्येय आकाराला येतात ज्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

व्यक्तिमत्व विकास :-

व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार गुरुदेवांनी आध्यात्मिक, मानसिक पातळीवरून केला आहे. **Spiritual, Physical structure** हा सिध्दांत ही शिक्षणशास्त्राला फार मोठी देणगी आहे. व्यक्तिमत्व विकासाचा हा विचार अभ्यासक्रमाचे दोन आकृतीबंध प्रदान करतो.

१) विकासाचा आकृतीबंध, २) सहसंबंधाचा आकृतीबंध

ह्यावरून व्यक्तिमत्वाच्या एकात्मिक विकासाची एक योजनाच आपणास आढळते व हा विषय शिक्षणातून साध्य व्हायचा असेल तर त्याबाबत एक दृष्टिपण लक्षात घेते.

गुरुशिष्य संबंध :-

आज ज्या पध्दतीने शिक्षक विद्यार्थ्यांचे औपचारिक संबंध आहेत त्यावर गुरुदेवांनी आपल्या विवेचनात कडाडून हल्ला चढविला आहे. उथळ स्वभावाचा गुरु त्यांना मान्य नाही. 'तू पैसे दे मी शिकवितो', ही शिक्षकाची भावना त्यांना मानवत नाही. ते गुरुशिष्य संबंधाचा अत्यंत उदात्त दृष्टिकोनातून, आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून विचार करतात. अध्यापनाकरता जसा शिक्षक हा क्षमतावान असावा लागतो. तसेच विद्यार्थी हा तसाच तयार असावा लागतो. ज्ञानाप्रती दोघांनाही तळमळ असणे ही बाब महत्वाची ठरते. आजच्या काळातील शिक्षक म्हणजे बोलके उपकरण आहे, अशी कडाडून टिका गुरुदेवांनी केली आहे. पण अध्यापनात हृदय प्रेम ओतल्यास हे अध्यापन निरस होणार नाही हा विश्वासही त्यांनी

व्यक्त केला आहे. आदर्श गुरु व आदर्श शिक्षक, आदर्श विद्यार्थी ह्यांचे निकष त्यांनी दिले आहे. त्यांनी विवेचित केलेला गुरु हा शास्त्र संपन्न ज्ञानात पारंगत, ज्ञानाची तळमळ असणारा, शिष्याबाबत अपार प्रेम असणारा आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे विद्यार्थ्यांचे अंतरंग जाणणारा त्याच्या शंकेचे निरसन करणारा आपल्या शिष्याला नेमके कशाची आवश्यकता आहे हे जाणणारा असा आहे. आपल्या शिष्याच्या पातळीपर्यंत जाऊन त्याचा हात हाती घेऊन आपल्या पातळीवर त्याला आणून ठेवणारा असा गुरु आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ जीवन जगण्याचेच सामर्थ्य निर्माण करतो असे नाही तर दैनंदिन जीवनातील अनुभव घ्यायलाही ते समर्थ बनविणारा असा आहे. ऐवढे असूनही त्याला ह्या सर्व गुणधर्म बाबतचा अहंकार नाही. तो विद्यार्थ्यांचा हितचिंतक आहे. तो भारतीय तत्वज्ञान, गीता, उपनिषद ह्यांचा अभ्यासक व प्रेमी आहे. तो केवळ आदर्शच नाही तर आपले संपूर्ण जीवन आध्यात्मिक जीवनात व्यतीत करणारा आहे. हा शिक्षक नियंत्रित व परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा असा आहे. शांत अवस्था प्राप्त केलेला असा तो आहे. परिपूर्ण वर्तनाचा विशाल हृदयाचा असा गुरु त्यांना अपेक्षित आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे तो शाळा व समाज ह्यांना साधणारा सेतू आहे. पालक व विद्यार्थी ह्यातील तो दुवा आहे. तो **Guide** आहे. तो समायोजित व्यक्तिमत्त्वाचा आहे. तो **work load** हे **joy load** मध्ये परिवर्तन करणारा आहे. अर्थात गुरु व शिक्षक ह्या दोन्ही संकल्पना त्यांनी मांडल्या. त्यांना **Instructor** ही शिक्षकाची भूमिका मान्य नाही. **Facilitator, Guide, Philosopher, Friend** ह्या सर्व शिक्षकांच्या भूमिका त्यांनी मांडल्या व ह्या मांडत असतांना दोन बाबी त्यांच्या डोळ्यासमोर आहेत. त्या म्हणजे व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एकात्मिक विकास, शाश्वत विकास आणि खऱ्या भारताची निर्मिती अशा भारताची निर्मिती ज्याला भारतीय मनाचा शिक्षक व गुरु त्यांना अभिप्रेत आहे. आज आधुनिक भारतात अगदी अशाच प्रकारच्या शिक्षकाची आवश्यकता आहे. जे शिक्षक **Knowledge Master** व **Wisdom Master** असेल. नवीन ज्ञानाची कास धरणारा असेल पण त्याचा आध्यात्मिक पाया हा मजबूत असेल ह्या विचारावरून गुरुदेवांची शिक्षक घडविण्याची दृष्टि लक्षात येते व नकळत ह्या विचारावरून एक शिक्षक प्रशिक्षणाचीही योजना आकाराला येते. ह्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

शिष्य :-

चांगल्या गुरु करिता जसे निकष महत्वाचे आहे तसेच चांगल्या विद्यार्थ्याबाबत त्यांनी दिलेले निकष हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. कारण कोणतेही बी पेरायचे असेल तर तशी जमीनही सकस असायला लागते व ती तशी नसेल तर तीला सकस बनवावी लागते. ह्या दृष्टिकोनातून त्यांनी सांगितलेले हे निकष अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. हे निकष पालकाकरिता सुध्दा अत्यंत मार्गदर्शक आहेत ह्याचे कारण म्हणजे पालक आपल्या पाल्यामध्ये ह्या गुणांचे संवर्धन करू शकतो. गुरुदेवांनी सांगितलेला शिष्य हा ज्ञानाबाबत प्रेम असणारा आहे, गुरुच्या प्रति शरणागती असणारा आहे, तो अतिशय नम्र आहे, आज्ञाधारक आहे. शिष्य हा गुरुप्रति पूर्ण शरणागत आहे. त्याची गुरुप्रति पूर्ण समर्पणाची भावना आहे. गुरुबाबत श्रद्धा, आदर, पूज्यभाव असणारा आहे. सर्वात महत्वाचे त्याचा गुरुसोबत संपूर्ण ताळमेळ जमला आहे. गुरुदेवांनी शिष्याच्या बाबतीत किमान अध्ययनशीलता हा शब्द वापरला आहे. किमान ग्रहणशील हा शब्द वापरला आहे. तो किमान अध्ययनशील व ग्रहणशील असणे ही बाब अनिवार्य आहे. शिवाय जे अध्ययन केले त्याचे जतन करण्याची पात्रता त्याच्या अंगी असण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय ह्यासाठी तो प्रयत्नशील ही असावा. ते मननशील चिंतनशील असायला हवा. तो श्रवणशील असायला हवा. कारण गुरुंनी प्रकटलेल्या विचारातील सूक्ष्म विचाराचे आकलन करायला तो समर्थ हवा आपल्या गुरुशी समरस होणारा तो असावा. आपली स्वतंत्र प्रज्ञा विकसनाबाबत तो जागृत हवा सेवाभाव त्याचा प्रबळ हवा ह्या सर्व गोष्टींचे विवेचनावरून एक बाब सिद्ध होते की शिष्यामध्ये आध्यात्मिक गुण विकसित असावे. वरील सर्व विवेचनावरून आपणास शिक्षणातून नेमका कसा व्यक्ति घडवायचा आहे व त्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये कोणते गुण विकसित करावे ह्याबाबत एक परिपूर्ण योजना आपणास मिळते ह्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

गुरुशिष्य संबंध :-

आज शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांच्यातील नाते हे दुरावत जात आहेत. शिक्षकाला विद्यार्थ्यांबद्दल वाटणारी भावना विद्यार्थ्यांला आपल्या शिक्षकाबद्दल असणारी भावना ह्या सर्वांची पुनश्च पडताळणी व त्याच्या पुनश्च अर्थनिर्वचन करण्याची गरज आज पुनश्च

निर्माण झाली आहे. आधुनिक संकल्पनेच्या संदर्भात विचार केल्यास **Learning atmosphere** ह्या दृष्टिकोनातून हे विवेचन महत्वपूर्ण ठरते. **Healthy learning atmosphere** साठी ह्या आंतरक्रिया अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. शालेय आंतरक्रिया ह्या सुदृढ राखण्याच्या दृष्टिने ही बाब अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते. भारतात गुरुशिष्याच्या नात्याची परंपरा ही अत्यंत प्राचीन परंपरा आहे. स्वतः गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद हे स्वामी तपोवनम् चे शिष्य होते व आपल्या गुरुनी दिलेला ज्ञानाचा वारसा त्यांनी समाजापर्यंत पोहोचवला आहे. भारतात शिष्य ओळखला जातो. तो गुरुमुळे वा गुरुश्रेष्ठ ठरतात ते तेवढ्याच समर्थ शिष्यामुळे ह्या परंपरेतील गुरुदेव हे स्वतः एक दुवा आहे. गुरुशिष्यामधील नाते हे अत्यंत अतुलनीय असते. प्रेम व जिज्ञाह्याचा महत्वाचा दुवा दोघांमध्ये असतो. शिष्याच्या मनाचा व बुद्धीचा विकास हे गुरुचे आपल्या शिष्याप्रती ध्येय असते. आपल्या शिष्याच्या सर्व प्रकारच्या अडचणी गुरु दूर करतो पण ह्या अडचणी शिष्य अत्यंत निःशंक मनाने आपल्या गुरुबाबत बोलतो. आधुनिक काळातील शिक्षक विद्यार्थी ह्यांच्या औपचारिक रूक्ष संबंधावर त्यांनी कडाडून हल्ला केला आहे. गुरुशिष्य संबंधात त्यांनी जो भर दिला आहे. तो गुरुच्या प्रभावी अध्यापनावर व शिष्याच्या प्रभावी अध्ययनावर शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांचे नाते माळी व फुलासारखे त्यांनी मानले आहे. आजवर हा सहसंबंध माळी व रोपटे असा मानण्यात आला आहे. पण गुरुदेवांचा हा विचार अत्यंत व्यापक व सखोल आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे शिक्षक व विद्यार्थ्यांचे सुसंवादीय हे महत्वाचे आहे. जे आज आपणास आढळत नाही. अनुभवाच्या स्तरावर गुरुशिष्याचे ऐक्य महत्वाचे ठरते. अध्ययन अध्यापनाबाबत ह्या दोघांमध्ये सहभावना सहवेदना असणे आवश्यक आहे. अर्थात गुरुशिष्य संबंध हे अत्यंत आदर्श स्वरूपाचे वर्णन करण्यात आले आहे. ह्या विवेचनावरून शालेय आंतरक्रियेबाबत आपणास अनेक मुद्दे प्राप्त होतात. त्याचा उहापोह गुरुदेवांच्या शिक्षण दृष्टित करण्यात आला आहे.

अध्ययन अध्यापन पध्दती :-

ह्यापूर्वीच म्हटल्याप्रमाणे गुरुदेव हे अध्यात्मवादाचे पुरस्कर्ते आहेत. त्याच्या अध्ययन अध्यापन पध्दतीच्या विवेचनात वेदांतिक अभ्यासाच पध्दतीचा उहापोह झाला आहे. वास्तविक ह्या पध्दती जरी वेदांत अभ्यासाच्या पध्दती असल्या तरी ह्याचा अवलंब आजही

शिक्षणात होतो आहे. त्यात नवनवीन संशोधने होत आहे. गुरुदेवांचे योगदान म्हणजे अध्ययन पूर्ण तयारीचे त्यांनी केलेले विवेचन. आज ज्याला शिक्षणशास्त्रात सज्जता प्रवर्तन म्हणण्यात येते. ह्यावर त्याचा भर आहे. मन आणि बुद्धीच्या एकीकरणाशी ही बाब निगडीत आहे. ह्या व्यतिरिक्त गुरुदेवांनी सांगितलेल्या व आज ज्याचा वापर शिक्षणात होतो अशापध्दती म्हणजे तुलना पध्दत कार्यकारण पध्दत ह्या पध्दतीचा वापर आज शिक्षणशास्त्रात होतो. आत्मनिरीक्षण पध्दती ही शास्त्रीय पध्दती आहे व जिचे विवेचन आपणास शैक्षणिक मानसशास्त्रात आढळते पण तिचा उपयोग शिक्षणात होत नाही. आधुनिक काळात भौतिकतेचा स्फोट झाला आहे. तेथे आणखी एक महत्वाची पध्दती म्हणजे वासनाक्षय पध्दती. ह्या दोन व्यक्तिगत अध्ययन पध्दती आहेत. शिवाय बौद्धिक अन्वेषण पध्दती ही संशोधनाची नावीन्यपूर्ण पध्दतीही सांगितली आहे. ह्या पध्दतीचा वापर आपणास उच्चस्तरीय शिक्षणात करता येऊ शकेल. ह्या पध्दतीचा शास्त्रशुद्ध विचार गुरुदेवांनी मांडला आहे. ह्याचा विचार पुढे करण्यात आला आहे.

शिस्त आणि स्वातंत्र्य :-

स्वतः गुरुदेव हे शिस्तीचे अतिशय भोक्ते होते. जो शिस्त पाळतो तोच खरा शिष्य असतो. अशी उत्तम शिष्याची परिभाषाही त्यांनी केली आहे. त्यांचा भर हा बाहेरून लादलेल्या शिस्तीवर नाही तर अंतर्गत शिस्तीवर त्याचा भर आहे. स्वातंत्र्याला सुद्धा शिस्तीमुळेच अर्थ प्राप्त होतो. आत्मसंयम व स्वयंशिस्तजन्य स्वातंत्र्यावर त्यांनी भर दिला आहे. व्यक्तिगत विकासाकरिता स्वातंत्र्य आवश्यक आहेच पण त्याच सोबत आत्मसंयम ज्याचा पक्का निर्णय बुद्धीच्या स्तरावर झाला आहे ते ही आवश्यक आहे. परावलंबीत्वापासून स्वतःला सोडवून घेणे म्हणजे स्वातंत्र्य ही संकल्पना म्हणजे आधुनिक शिक्षणशास्त्रात गुरुदेवांनी टाकलेली महत्वाची भर आहे. त्रीस्तरीय शिस्त संकल्पना जी प्राचीन शिक्षणपध्दतीत सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य ह्या रूपात होती ह्या संकल्पनेच्या आचरणावर प्राधान्य देतात. शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक स्तरावरील ही शिस्तीची संकल्पना आधुनिक काळात अत्यंत महत्वपूर्ण वाटते.

राष्ट्र संस्कृती :-

“राष्ट्र” हा त्यांच्या संपूर्ण कार्याचा आत्मा आहे. गुरुदेवांनी देश व राष्ट्र ही संकल्पना ह्यातील सूक्ष्मसा भेद ही फार महत्वाचे योगदान आहे. भारत हा केवळ देश नाही तर राष्ट्र आहे ही भावना प्रत्येक व्यक्त्याच्या मनात रुजणे ही काळाची गरज आहे. स्वामी चिन्मयानंद हे प्रखर राष्ट्रभक्त होते. ही बाब केवळ त्यांच्या विवेचनावरून सिद्ध होते असे नाही तर त्यांच्या जीवन कार्यातून ती प्रतिबिंबित होते. स्वार्थीवृत्तीचे माणसे ही राष्ट्र घडवू शकत नाही. ह्यासाठी निःस्वार्थ व देशांवर नितांत प्रेम करणाऱ्या व्यक्त्याची आवश्यकता असते आणि म्हणूनच व्यक्त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पोतावर राष्ट्राचे सामर्थ्य अवलंबून असते. राष्ट्राच्या घट्ट बांधणीकरीता त्याग, चारित्र्य, सेवावृत्ती हे धागे आवश्यक आहे. ह्या सर्व भावना धर्म माणसाला शिकवितो आणि म्हणून धर्माचा अभ्यास व धर्माचे आचरण ही बाब त्यांच्या दृष्टिने महत्वाची ठरते. राष्ट्र व धर्म ह्यांचा अन्योन्य संबंध ते मानतात. नागरिक हा राष्ट्राचा अनिवार्य घटक आहे. आणि म्हणूनच व्यक्त्याचा विकास हा राष्ट्रविकासाचा पहिला टप्पा आहे. व्यक्त ही जोवर स्वतःला भारतीय समजत नाही तोवर तो देशाच्या विकासात हातभारही लावू शकत नाही. स्वतःला भारतीय आहोत कां? हा निकष लावण्यासाठी त्यांनी प्रश्नावली सुद्धा विकसित केली. ज्याचा विचार व आचरण प्रत्येक भारतीयाने करायला हवे. भारताचे गतवैभव प्राप्त करून देण्याची जबाबदारी प्रत्येक नागरिकाची आहे आणि म्हणून राष्ट्राचा नागरिक म्हणून प्रत्येक व्यक्त प्रशिक्षित व्हावा हे व्हिजन आपणाला त्यांच्या विवेचनावरून आढळते पण आजच्या तरुण मुलांमध्ये राष्ट्रभक्ती आढळत नाही ही खंत त्यांना वाटते व ती त्यांनी अनेक ठिकाणी व्यक्त पण केली आहे व ह्याकरिता त्यांनी आजची शिक्षणप्रणालीला दोष दिला आहे. भारत हे शिक्षणाचे स्फूर्तीस्थान बनला नाही हे वास्तव व त्याबाबतचा खेदही त्यांनी व्यक्त केला आहे. हे कार्य शिक्षणातून घडायचे असेल तर तसे व्यक्तिमत्व हे घडायला हवे. म्हणजेच राष्ट्रप्रेम हे शिक्षणाचे ध्येय बनावे. ही दृष्टि त्याची आपणास आढळते. व्यक्तिमत्त्वाची पुनर्बांधणी ही ती दृष्टि आहे. मानव हा दुर्लक्षित व्हायला नको. मानवी मन हे दुर्लक्षित व्हायला नको. दुर्लक्षित मन हे गुन्हेगारीकडे वळते आणि अशी मने दुर्लक्षित झाल्यामुळेच आज समाजात गुन्हेगारी वृत्ती वाढली आहे. ह्याचा विचार शिक्षणशास्त्राने करण्याबाबत त्यांनी स्पष्टपणे सुचविले आहे. भारताच्या अधोगतीचे कारण जर **Deintegration** आहे तर हे

कारण दूर करायला हवे व ते शिक्षणातून दूर होईल हा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात राष्ट्राचा विकास त्यांनी केलेली टिका ह्यातून त्यातून त्यांची बालकेंद्री शिक्षणाबाबत जी दृष्टि आढळते त्याचा विचार पुढे करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय भावना निर्मितीमध्ये महात्म्यांचा सहभाग त्यांना अत्यंत महत्वाचा वाटतो. आदर्श महात्मा हा राष्ट्राचा कायापालट घडवून आणू शकतो. आपल्या आजूबाजूला आदर्शांची निर्मिती तो करू शकतो. भारतीय संस्कृतीवर त्यांचे नितांत प्रेम होते. भारतीय संस्कृती ही वैश्विक आहे. ती त्यांनी अखिल विश्वात पोहोचविली. राष्ट्र उभारणीत युवकांचे योगदान ते अत्यंत महत्वाचे मानतात. **India as a whole** हा त्यांच्या दृष्टिकोन आजच्या काळात अत्यंत महत्वाचा आहे. आज देशाची परिस्थिती बघता हा विचार अत्यंत महत्वपूर्ण वाटतो.

भारतीय संस्कृतीबाबत त्यांच्या मनात नितांत आदर होता. भारतीय संस्कृती ही कर्तव्य ह्या संकल्पनेवर आधारीत आहे. ती हक्क ह्या भावनेवर आधारीत आहे. ह्या ठिकाणी मानवी हक्कापेक्षा मानवी कर्तव्याची भावना ही महत्वाची आहे. ही दृष्टि मानव अधिकार संकल्पनेला वेगळा आयाम देणारी अशी संकल्पना आहे. भारतीय संस्कृतीच्या आध्यात्मिकतेबद्दल त्यांनी गौरवोद्गार काढले आहेत. संस्कृतीचा दर्जा हा जीवनमूल्यांच्या आचरणावर अवलंबून असतो असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

धर्म संकल्पना :-

धर्माबाबत जो विचार गुरुदेवांनी केला तो आजपर्यंतही कुणी केला नाही. धर्म ही संकल्पना हिंदू-मुस्लिम अशा चौकटीत बसणारी मान्य नव्हती. तर धर्म म्हणजे **Law of being** असे ते मानतात. व्यक्तिमत्व विकासाचा विचारही त्यांनी धर्म संकल्पनेशी जोडला आहे व आपल्या व्यक्तिमत्वाचे खरे रूप माहित होण्याकरिता त्याला धर्मसंकल्पना माहित असणेही आवश्यक आहे. मानवातील निम्न व्यक्तिमत्व जेव्हा उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्याखाली यायला तयार असते. तेव्हाच मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होण्याची शक्यता असते. चर्च, देवळे, मशिदी ह्यात रममाण होणारा धर्म त्यांना मान्य नाही. हे विचार तथाकथित धर्मवादी लोकांच्या कर्मठ विचारावर एकप्रकारे आघातच आहे. आणि आज अशा आघातांची नितांत आवश्यकता आहे. कारण आज कमाळीची धर्मविद्वेष समाजात बोकाळला आहे.

प.पू. गुरुदेव हे हिंदुत्ववादी आहेत पण त्यांचे हिंदुत्व हे एका विशिष्ट धर्माशी निगडीत नाही तर त्यांची हिंदुत्वाची संकल्पना गुण कल्पनेशी निगडीत आहे आणि म्हणूनच हिंदुत्व म्हणजे ऋषीत्व असे ते म्हणतात. ह्या अर्थानेच हिंदुत्वात अनेक धर्म आहेत, असे विधान त्यांनी केले आहे. हे अनेक धर्म म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवर जेवढे धर्म आहेत त्या हिंदुत्वाच्या विचार धारा आहे कारण त्यांचे उगमस्थान ऋषी आहे. ही भावना ठेवल्यास समाजात धर्माच्या नावावर विघटन होणार नाही खरा हिंदुधर्म हा सनातन आहे, असे त्यांचे मत आहे. विज्ञान तत्वज्ञान व धर्म ह्यांचा समन्वय हा महत्वाचा आहे.

हिंदु धर्माची पडझड ही त्यांना अत्यंत वेदनादायी होती. वर्णव्यवस्थेचा चुकीचा आशय समाजाने स्विकारणे हे हिंदुधर्माच्या पडझडीचे महत्वाचे कारण आहे. म्हणूनच आज वर्णव्यवस्था, जात ह्या संकल्पनांचा नव्याने आशय समाजापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. वैदिक परंपरेचा आशय हा समाजातपर्यंत पोहोचायला हवा. अनेक गैरसमजुती हिंदू धर्मात घुसल्यामुळे हिंदु धर्माचे अधःपतन होत आहे. हा महत्वाचा विचार त्यांनी मांडला. आधुनिक काळात धर्माबद्दल लवचिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. युगानुकूल मूल्यांशय हा मानवाला स्विकारावा लागेल व ह्याचे आचरण करावे लागेल.

नवनवीन कल्पना :-

प.पू. गुरुदेवांनी अनेक नवीन संकल्पना शिक्षणशास्त्राला दिल्या आहेत त्यात पुढील संकल्पना महत्वाच्या आहेत.

१) बुद्धीयोग :-

आजचे युग हे बुद्धीमत्तेचे युग आहे. आज मानव आपल्या बुद्धीच्या जोरावर अखिल जगतावर राज्य करण्याचे स्वप्न पहात आहे. भारतीय तत्वज्ञानाने ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तीयोग ह्या संकल्पना दिल्या आहे. प.पू. गुरुदेव हे आधुनिक काळातील ऋषी आहे. त्यांनी मानवाला बुद्धीयोग शिकविला आहे. आज भौतिक युगात मानव चंचल झाला आहे आणि ह्या चंचलतेचा ह्या अवस्थेमध्ये आपल्या निर्णयाला बुद्धीत स्थिर करणे आवश्यक आहे. ह्या आशयाचा बुद्धीयोग म्हणजे फार मोठे योगदान आहे.

२) Economics of thoughts :-

विचाराचे अर्थशास्त्र हे मागणी व पुरवठ्याच्याच नियमाशी निगडीत आहे. व्यक्तिकी मानसिकता सुदृढ ठेवण्यासाठी ह्या विचारांची आज नितांत आवश्यकता आहे. माणसाला आवश्यक बाबींवर विचार करण्याची सवय लागणे ही बाब अत्यंत महत्वाची असते.

३) हिंदु समाजवाद :-

हे विश्वकी माझे घर ह्या विचारांशी निगडीत असणारा हिंदु समाजवाद हा अखिल विश्वमनात सहअस्तित्वाची भावना वाढीस लावण्याकरिता महत्त्वपूर्ण ठरतो. गुरुदेवांनी इतर ज्या नावीन्यपूर्ण संकल्पना मांडल्या त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) अध्यात्मवादी वास्तववाद
- २) जन्मसिद्ध मानवी हक्क व अधिकार
- ३) वैश्विक नागरिकत्व
- ४) अध्यात्मवादी समाजवाद
- ५) अध्यात्मिक कार्यवाद
- ६) मानवी बौद्धिक उत्क्रांतीचे टप्पे
- ७) जन्मपूर्व शिक्षण
- ८) Cultural revival plan
- ९) सहअस्तित्व
- १०) उद्योजकतेचे अध्यात्मिक अधिष्ठान

वरील संकल्पना ह्या नावीन्यपूर्ण असल्या तरी त्याचा उपयोग जर शिक्षण विषयक विचारात व कार्यप्रणालीत केला गेला तर एक निश्चितच आदर्श शिक्षण योजना निर्माण होऊ शकेल. ह्या सर्वांचा उल्लेख शिक्षणयोजनेत करण्यात आला आहे.

मन आणि मानसशास्त्र :-

मन हा अध्ययनाच्या क्षेत्रातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. मानवाच्या व्यक्तिमत्व विकासात मानवी मनाचे जे स्थान आहे त्यावरून गुरुदेवांनी मांडलेले मानसशास्त्र म्हणजे शिक्षणशास्त्राला खूप मोठी देणगी आहे. आंतरिक मन व बाह्यमन ह्यांच्या सुसंवादातच व्यक्तिचा व्यक्तिमत्व विकास दडलेला आहे. ह्या दोन्ही मनाला योग्य प्रशिक्षित करणे ही गरज आहे. स्थीर झालेले मन हे बुद्धीमध्ये परिवर्तीत होते. म्हणजे बुद्धी हा मनाचाच विषय आहे. हा सिद्धांत प्रस्थापित करून मनाचे प्राधान्यत्व सांगितलेले आहे. मन आणि बुद्धी ह्यांच्यात समन्वय निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण ही सखोल परिभाषा त्यांनी शिक्षण क्षेत्राला दिली आहे. एकमेकांमध्ये सुसंवाद करण्याची पात्रता मन आणि बुद्धीत निर्माण व्हायला हवी ही क्षमता शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवी व ह्यासाठी मन आणि बुद्धी ह्यांचे सुसंस्कार अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. विशेषतः जीवनातील आव्हानात्मक क्षणी शरीर मन बुद्धी ह्यांच्यात समन्वय असेल तर व्यक्ति आव्हानाचा विचार सकारात्मकतेने करू शकतो. मन आणि आत्मा यातील फरकही त्यांनी आपल्या विवेचनात व्यक्त केला आहे. पण ह्यासाठी मानवाला मनाची संकल्पना माहित असणे आवश्यक आहे. मनाचे संस्कारण हा व्यक्तिमत्व विकासातील महत्वाचा टप्पा आहे, असे ते मानतात. मनाची दुःखद अवस्था हे मानवाच्या अपयशाचे प्रमुख कारण ते मानतात. मानवी व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्वसनात मनाचे स्थान ते अतिशय महत्वाचे मानतात. शिक्षणाचे एक महत्वाचे उपकरण म्हणून मनाबाबतचे प.पू. गुरुदेवांनी केलेले विवेचन हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

विज्ञान :-

आधुनिक विज्ञानाबाबत त्यांचा दृष्टिकोन हा अत्यंत सकारात्मक आहे. पण विज्ञान हे मर्यादित आहे. हा वास्तव दृष्टिकोन मात्र त्यांनी वारंवार व्यक्त केला आहे. कोणत्या ना कोणत्या घटकाचे ज्ञान विज्ञानामध्ये अंतर्भूत असते पण त्या घटकाचे अस्तित्वाला ह्याची बाधा नाही. कारण वस्तुचे ज्ञान होण्यापूर्वी ते अस्तित्वात होते ते जाणले गेले आणि म्हणूनच विज्ञानाला मर्यादा आहेत. विज्ञान आणि तत्वज्ञानाबाबत त्यांनी समन्वयात्मक दृष्टिकोन त्यांनी मांडला आहे. शिवाय विज्ञान व तत्वज्ञानामधील मूलभूत अन्वेषण पध्दतीतील

फरक त्यांनी विषद केला. आज तत्वज्ञान व विज्ञान ह्यांचा परस्पर सहसंबंध हा अनेक शास्त्रज्ञ प्रायोगिक स्तरावर पडताळून पहात असतांना प.पू. गुरुदेवांचे हे विवेचन अत्यंत महत्वाचे ठरते. आधुनिक जगताचे वर्णन त्यांनी **Brave New World** ह्या शब्दात केले आहे. विज्ञान व तत्वज्ञान ह्यातील जी मर्यादा त्यांनी व्यक्त करित असतांनाच विज्ञानाला तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान आहे. पण ते अधिष्ठानाकडे दुर्लक्ष होत आहे. विज्ञानाचा पाया सुटला आहे व विज्ञानाची झेप सुरु आहे. ही वास्तविकताही त्यांनी लक्षात आणून दिली व ह्यातून त्यांचा विज्ञान विषयक अभ्यासाचाही दृष्टिकोन दिसतो. जो शिक्षणदृष्टिमध्ये स्पष्ट केला आहे.

तत्वमिमांसा :-

तत्वमिमांसेत परमसत्य, सत्त्व, परमतत्व ह्याचे विस्तृत वर्णन केलेले असते. कारण ह्याच्या शोधातूनच तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली असते व ह्या शोधातूनच तत्वज्ञानाचाही उगम झाला असतो. ही तत्वमिमांसा करित असतांना गुरुदेवांचा अद्वैतवादी दृष्टिकोन आढळतो कारण प.पू. गुरुदेव हे वेदांत, उपनिषदाचे, गीतेचे अभ्यासक आहेत. केवळ अभ्यासकच आहेत असे नाही तर उपनिषदिक तत्वज्ञान भारतीय हिंदु तत्वज्ञान ही त्यांची जीवन दृष्टि आहे आणि म्हणूनच शंकराचार्यांच्या अद्वैतवादात जी तत्वमिमांसा व्यक्त केली आहे त्याचा पुनरुच्चार प. पू. गुरुदेवांनी केला आहे.

ज्ञानमिमांसा :-

ज्ञानाचे शास्त्रशुद्ध विवेचन म्हणजे ज्ञान मिमांसा होय. प.पू. गुरुदेवांनी आत्मतत्वाचा पुनर्शोध म्हणजे “ज्ञान” ही ज्ञानाची संकल्पना मांडली. जी शंकराचार्यांच्या अद्वैतवादातील ज्ञान संकल्पनेशी निगडीत आहे. अनुभव म्हणजे ज्ञान ही संकल्पना त्यांनी मांडली. अर्थात त्यामुळे माहिती व ज्ञान ह्यातील सुक्ष्मसा फरक आपल्या लक्षात येतो. केवळ माहिती म्हणजे ज्ञान नाही तर अनुभूती आवश्यक आहे. ही आनुषंगिक बाब त्यात अंतर्भूत आहे. केवळ ज्ञान प्रक्रियेत सर्वात महत्वाचा असणारा घटक म्हणजे मन होय. ज्ञानाची पराकाष्ठा आत्मज्ञानात आहे असे ते मानतात. ज्ञानाचा उगम, ज्ञानाचे प्रकार अद्वैतवादाप्रमाणेच त्यांनी मानले आहे. ज्ञान ग्रहणाची मानसशास्त्रीय प्रक्रिया त्यांनी आपल्या विवेचनात व्यक्त केली आहे. शिवाय ज्ञान हे ज्ञानाच्याच स्तरावर रहायला नको तर त्याचे रूपांतर **wisdom**

मध्ये व्हायला हवे. हा मोलाचा विचार त्यांनी मांडला. **Knowledge conservation** ही नावीन्यपूर्ण संकल्पना त्यांनी मांडली आहे.

पर्यावरण :-

आधुनिक युगात **Global Warming** चा धोका जगाला निर्माण झाला आहे. त्याला अनुसरून त्याचे पर्यावरणीय विचारातून पर्यावरण शिक्षणाबाबतची दृष्टि आपणास मिळते. मानव निसर्गाला अशुद्ध बनवितो हे अशुद्ध करणे थांबविले तर निश्चितपणे पर्यावरणाचा धोका उद्भवणार नाही. हा बचावात्मक पवित्रा त्यांनी आपल्या विवेचनात मांडला आहे. औद्योगिकरणातून पर्यावरणाचा धोका निर्माण झाला ह्या निर्णयाप्रत ते केव्हाच आले होते. शिवाय औद्योगिकीकरणाबत निर्माण झालेली स्पर्धा हेही पर्यावरण न्हासाला कारणीभूत आहे. निसर्ग सतत मानवाला देत असतो. मानवही त्याचा स्विकार करतो पण तो पर्यावरणाला मात्र काहीच देत नाही. मानवाची पर्यावरणाप्रती ही भावना विकसित व्हायला हवी. हा दृष्टिकोन त्यांनी मांडला आहे. पर्यावरण न्हासाकरिता जीवन मूल्यांचा न्हास हे ही एक कारण आहे हा ही महत्वपूर्ण मुद्दा त्यांनी आपल्या विवेचनात मांडला आहे. म्हणजेच पर्यावरण संरक्षणाचा विचार तेव्हाच सार्थ ठरेल. जेव्हा मानवी मूल्यांचे संरक्षण होईल. पर्यावरण शिक्षणाला कलाटणी देणारा एक अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आपणास त्यांच्या विवेचनात आढळतो आणि तो म्हणजे मानव परिवर्तनाचा. पर्यावरणाबाबतचा त्यांचा हा आध्यात्मिक दृष्टिकोन आहे व ह्या दृष्टिकोनाने पर्यावरण शिक्षणाची दिशाच बदलेल. पर्यावरण शिक्षणातून सहअस्तित्वाचे मूल्य संस्कार हा अत्यंत महत्वाचा मुद्दा म्हणजे पर्यावरणाचे आध्यात्मिक अधिष्ठान आहे. निसर्गाच्या कार्यात आज अनेक बाबतीत मानव ढवळाढवळ करतो. अनेक वैज्ञानिक शोधाने निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. पण जेवढा हा प्रयत्न यशस्वी झाला तेवढाच मानवतेला धोकाही निर्माण झाला आणि म्हणून ही ढवळाढवळ मानवाने थांबवावी हा इशारा त्यांनी केव्हाच दिला आहे. अन्यथा मानवजात संपुष्टात येईल. मानवाची **Endless Greed** हे मानवाच्या विनाशाला कारणीभूत ठरेल.

बालकाप्रती दृष्टिकोन :-

गुरुदेवांच्या विवेचनात बालकाबाबत भाष्य आपणास आढळते. बालक हा

त्यांच्या कार्याचा गाभा आहे. आणि म्हणूनच लहानपणापासून नव्हे तर जन्मपूर्व अवस्थे पासूनच बालकांवर संस्कार होणे त्यांना गरजेचे वाटते आणि म्हणून त्यांनी चिन्मयमिशनच्या माध्यमातून अनेक बाल विहार (बाल संस्कार केंद्र) सुरु केले. आज केवळ भारतातच नाही तर जगात अनेक ठिकाणी हे बाल विहार सुरु आहे. अनेक बालके ह्याचा फायदा होत आहेत व आपल्या जीवनाचा पाया बळकट करीत आहे. बालकांप्रती असणारा त्यांचा दृष्टिकोन म्हणजे बालकेंद्री शिक्षणाची दृष्टि प्रदान करतो. **Our Children Our Future** हा त्यांच्या बालकेंद्री विचारांचा पाया आहे व **Catch them young** ही त्यांची कृती आहे. आजची पिढी ही अतिशय हुशार आहे. ह्याची जाणीव त्यांना आहे व ती त्यांनी जगालाही करून दिली आहे. आज जगात जी कुरूपता व विकृतता दिसते आहे. त्यावर त्यांनी आक्षेप घेऊन ह्याविरुद्ध जाऊन एक वेगळी शिक्षणपध्दती आपण घडवायला हवी. असा स्पष्ट इशाराही त्यांनी दिला आहे. बालकेंद्री शिक्षणाप्रती जे ध्येय त्यांचे आहे ते प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे -

- १) सुंदर मनाची निर्मिती करणे.
- २) नव्या जगाशी समायोजन साधण्यासाठी पात्रता निर्माण करणे.
- ३) बालकांच्या व्यक्तिमत्वाला आकार देणे.
- ४) बालकांमध्ये निर्णय क्षमता निर्माण करणे.
- ५) राष्ट्रप्रेम संस्कृतीप्रेम निर्माण करणे.
- ६) सुसंस्कार.
- ७) मुलांना विचारी बनविणे.
- ८) वर्तमान युगाशी लढा देण्याची वैशिष्ट्ये निर्माण करणे.
- ९) सभोवतालच्या जगाशी संघर्ष करण्याची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे.
- १०) निसर्गदत्त देणगीचा योग्य उपयोग करण्याची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे.
- ११) जीवन मूल्यांचे संस्कार करणे.
- १२) नवीन पध्दतीने विचार करण्याची पात्रता विकसित करणे.
- १३) आदर्शांचे दिग्दर्शन क्षमता विकसित करणे.

- १४) भविष्यकालीन जगाचे नेतृत्व करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- १५) जीवनाचे प्रशिक्षण देणे (जीवन जगण्याचे प्रशिक्षण)
- १६) वयोगटानुसार शिक्षण देणे.
- १७) शालेय वातावरण व घरातील वातावरण ह्यात सुसंवाद व समन्वय ठेवणे.
- १८) सांस्कृतिक आंतरक्रिया विकसित करणे.
- १९) वर्तमान सुंदर बनविण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- २०) मूल्यांचा आदरभाव शिकविणे.
- २१) सुंदर स्वभाव निर्मितीवर भर देणे.
- २२) उच्च आदर्शाबाबत आदर्शाची भावना निर्माण करणे.
- २३) योग्य दिशेने चिंतन करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- २४) सदाचाराचे शिक्षण देणे.
- २५) नागरिकत्वाचे संस्कार करणे.
- २६) बालकांची शारीरिक क्षमता विकसित करणे.

हे सर्व साध्य करण्यासाठी त्यांनी पालक शिक्षण, माता शिक्षण व शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षणावर भर दिला आहे. शिवाय **Informal Spiritual Education** ची योजनाही आपल्या बाल विहार उपक्रमातून दिली आहे. आईच्या आदर्शत्वावर त्यांचा विशेष भर होता. शालेय वातावरण, सामाजिक वातावरण, कौटुंबिक वातावरण ह्यांच्यात सुसंवादाची आवश्यकताही त्यांनी विषद केली आहे. ह्याचा उहापोह शिक्षणाप्रती दृष्टि ह्यात विशेषत्वाने करण्यात आला आहे.

युवकांप्रति प्रति दृष्टिकोन :-

बालके व युवक हा त्यांच्या कार्याचा प्राण आहे. **Catch them young** हा त्यांचा दृष्टिकोन आहे, कृती आहे. हे ह्यापूर्वीही विषद केलेलेच आहे. युवकांना **Root** व **Wing** दोन्ही प्रदान करण्याची त्यांची भूमिका ही युवाकेंद्राच्या स्थापनेस कारणीभूत ठरली

अर्थात् **Root of culture** व **Wings of beauty** हे त्यांना युवकांना प्रत्यक्ष करावयाचे होते व ह्यावरच त्यांच्या कार्याची खोली व उंची आपल्या लक्षात येते. युवकांच्या व्यक्तिमत्व विकसनाचा जो दृष्टिकोन त्यांनी मांडला त्यावरून त्यांना राष्ट्रोन्नतीकरिता अभ्यासू, आकलनक्षमता चांगली आणि भारतीय संस्कृतीबाबत प्रेम असणारा युवक त्यांना अभिप्रेत आहे. राष्ट्राच्या पुनर्बांधणीसाठी युवकांना घडवायला हवे व त्यासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा एकात्म विकास व्हावा असे त्यांचे मत होते. युवकांच्या ज्या क्षमता विकसित करणे त्यांना अभिप्रेत होते. पुढील प्रमाणे त्यावरून युवा शिक्षणाबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन आपल्या लक्षात येतो.

Integreted Youth व **Dynamic Spiritual Youth** ह्या संकल्पना म्हणजे त्यांनी दिलेली फार मोठी देणगी आहे. आज देशाला याचीच प्रकर्षाने गरज आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून युवकांचे वरील प्रकारचे नेतृत्व त्यांना अपेक्षित आहे. नेतृत्वाचे गुण सुद्धा त्यांनी सांगितले आहे. **explosive expression, personal magnetism** व **dynamism** हे सर्व करतांना धर्मग्रंथाची आवश्यकता गीता तत्वज्ञानाची आवश्यकताही त्यांनी व्यक्त केली आहे.

युवकांच्या प्रति शिक्षणाचे जे ध्येयाबाबत दृष्टि आहे ती आपणास पुढीलप्रमाणे-

- १) सुप्त शक्तीची ओळख.
- २) व्यक्तिमत्वाचा समन्वयात्मक विकास (**Integreted Youth**)
- ३) युवकांचे आध्यात्मिक जागरण व त्याचे कृतीत रूपांतर करणे. (**dynamic spirituality**) निर्माण करणे.
- ४) योग्य नेतृत्व निर्माण होणे.
- ५) **Cultural Revival** करणे.
- ६) **Excellence in knwoedge and perfection in inter action** ह्या दोन बाबी घडवून आणणे.
- ७) **Spiritual Army** तयार करणे.
- ८) मूल्यसंस्कार घडवून आणणे.
- ९) कार्यनितीचे संस्कार करणे.

- १०) उज्वल भवितव्याची निर्मिती करणे.
- ११) सामाजिक व सांस्कृतिक विकास.
- १२) इतरांसाठी सृजनशील कार्य करण्याची प्रेरणा निर्माण करणे.
- १३) **self funded** कार्याची प्रेरणा निर्माण करणे.
- १४) राष्ट्रभक्त तयार करणे.
- १५) संस्कृतीचे शिक्षण देणे.
- १६) निर्णय व क्षमता यांचे नियोजन करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- १७) नवनवीन विचारांना आकार देणे.
- १८) स्वतःला **Judge** करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- १९) ज्ञानप्राप्ती.
- २०) युक्त पुरुष निर्माण करणे.
- २१) आत्म चिंतनाची सवय लावणे.
- २२) निष्ठा निर्माण करणे.
- २३) नियोजनाची निष्ठापूर्वक अंमलबजावणी करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- २४) आदर्श निश्चित करणे.
- २५) **Heart and Head** चा विकास करणे.
- २६) जीवन निष्ठा निर्माण करणे.
- २७) संस्कृती संरक्षणाची भावना निर्माण करणे.
- २८) समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे.
- २९) व्यक्तिमत्त्वाची गुणवत्ता वाढविणे.
- ३०) स्वआदराची भावना निर्माण करणे.
- ३१) **Self confidence** निर्माण करणे.

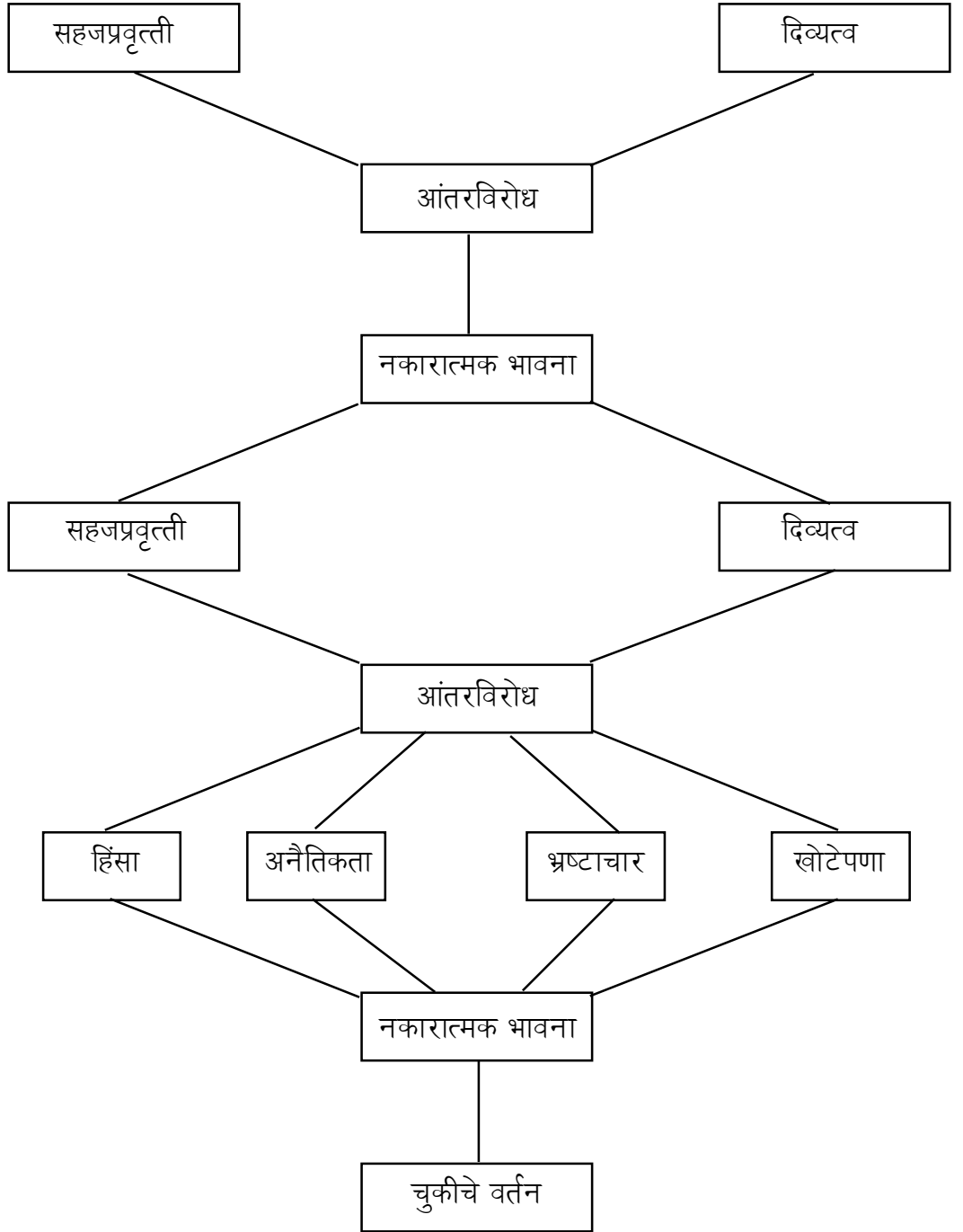
- ३२) योग्य मार्गाची निवड करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- ३३) विश्वसंस्कृतीबाबत प्रेम निर्माण करणे.
- ३४) मनःशांतीचे प्रशिक्षण देणे.
- ३५) कृतीमध्ये सर्वोत्कृष्टता निर्माण करणे.
- ३६) अनुभव समृद्ध बनविणे.
- ३७) स्वयंशिस्त निर्माण करणे.
- ३८) **Sacrifice, vigilance, teamwork** व **self discipline** ह्या भावना निर्माण करणे.
- ३९) ऋणभावना जपणे (समाज ऋण, राष्ट्र ऋण) आत्मऋण.
- ४०) व्यावसायिक दृष्टिने तयार करणे.
- ४१) आव्हाने पेलण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- ४२) शांततेची अनुभूती घेण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- ४३) **Positive mental attitude** निर्माण करणे.
- ४४) निसर्गाबाबत प्रेम निर्माण करणे.
- ४५) समाज सेवकांची सेना निर्माण करणे.
- ४६) चारित्र्य विकास.
- ४७) मूल्य संचयाचे आचरण करणे. (सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य)
- ४८) कर्मयोगी युवक घडविणे.
- ४९) स्फूर्तीची अभिव्यक्ति करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- ५०) मानसिक शक्तीचा संचय.

वरील सर्व बाबी साध्य होण्यासाठी धर्मग्रंथाच्या अभ्यासावर त्यांनी भर दिला आहे. **Self funded** शिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले आहे. भगवद्गीता, उपनिषदे, भारतीय इतिहास, तत्वज्ञान ह्यांच्या सखोल अभ्यासातून ही बाब साध्य होऊ शकेल. आत्मनिरिक्षण व आत्मचिंतन अभ्यास पध्दतीवर त्यांचे भाष्य म्हणजे फार मोठे योगदान आहे. संस्कृतीचे

प्रशिक्षण युवकांना देण्याबाबत फार मोलाचा सल्ला त्यांनी दिला आहे. शारीरिक विकासासाठी योगशास्त्र सूर्य नमस्कार हे मार्ग अनिवार्य पणे सांगितले. त्याच बरोबर नेतृत्वाचे शिक्षण राजकारणी लोकांनाही देण्यात यावे. हे गुरुदेवांचे विचार म्हणजे शिक्षणशास्त्राला फार मोठी देणगी आहे. वयाच्या २० ते २२ वर्ष पर्यंतचे शिक्षण अनिवार्यपणे झाल्यावर २ ते ३ वर्ष अनिवार्यपणे व्यावसायिक सराव हा मात्र अत्यंत महत्वाचा ठरतो व २५ व्या वर्षी युवकाला व्यावसायिक दृष्ट्या सक्षम बनविणे ही त्यांची युवकांप्रति शिक्षण दृष्टि होती. ह्याबाबतचा विस्तृत विचार “शिक्षण दृष्टि” मध्ये करण्यात आला आहे.

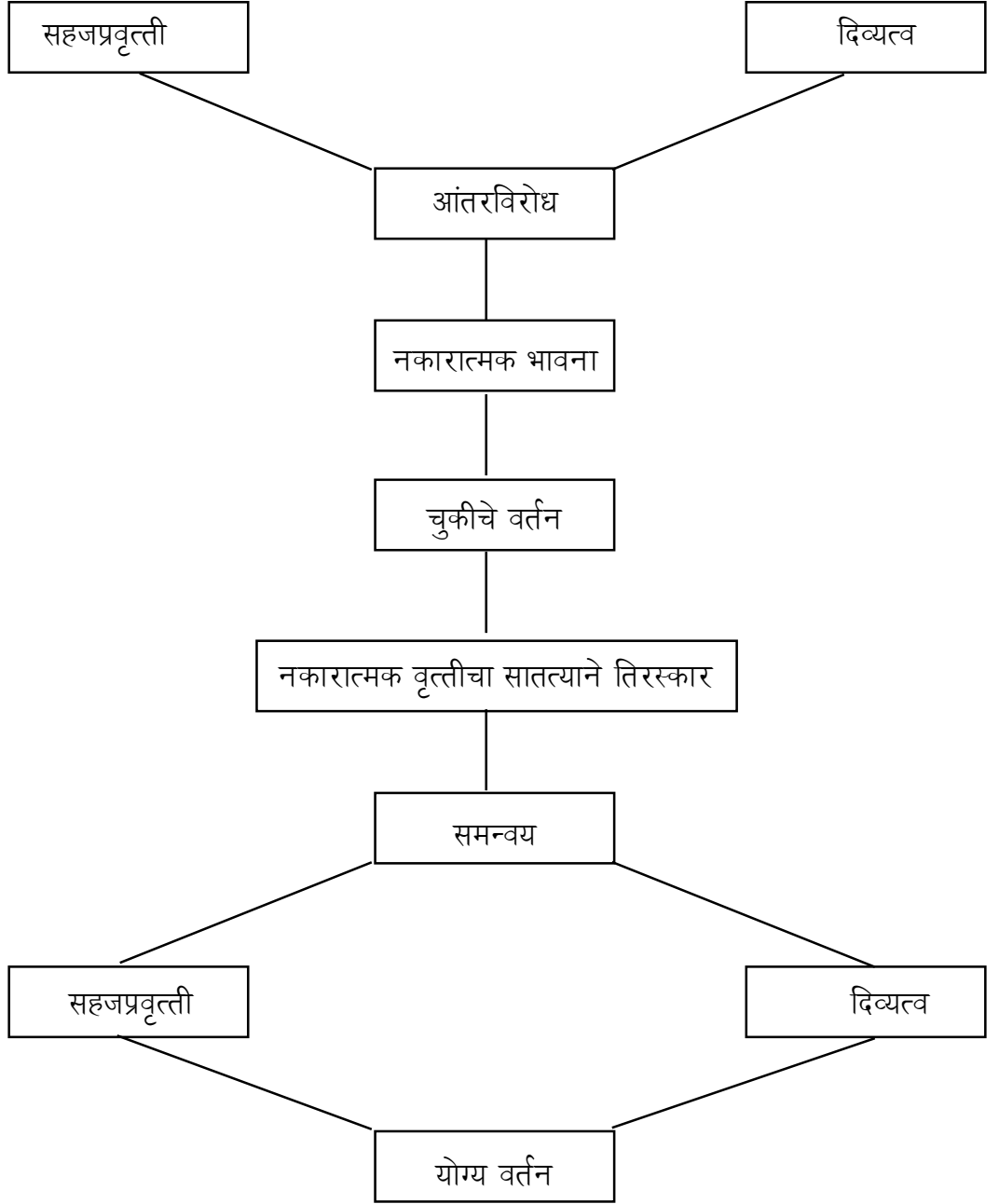
मूल्यशिक्षण :-

प.पू. गुरुदेव मूल्य ह्या विचाराकडे धार्मिक व आध्यात्मिक वर्तन संच ह्या दृष्टिकोनातून बघतात. मानवी व्यक्तिमत्वामध्ये एकात्मता आणण्यासाठी व्यक्तिमत्वाचा पोत सुधारण्यासाठी ह्या मूल्यांचे आचरण महत्वाचे मानतात. ह्याचे कारण म्हणजे मानवला अंतर्बाह्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. हे तोंड देतांना मूल्यांचे आचरण ही बाब महत्वाची आहे. पण आज नेमके मूल्याचरण हीच बाब दुर्लक्षित होत आहे. ह्याबद्दल तीव्र खेद त्यांनी आपल्या मूल्य विषयक विचारामध्ये व्यक्त केला आहे. ह्या मूल्यासंवर्धनासाठी मानसिक व्यक्तिमत्वात अंतर्बाह्य सुसंवाद असणे ही व्यक्तिमत्व विकासात त्यांनी घातलेली महत्वाची भर आहे. परिवर्तनशील जगात जी अपरिवर्तनीय मूल्य आहे. ह्या मूल्यामुळे जगातील प्रत्येक घटकाचे अस्तित्व टिकून आहे. गुरुदेवांनी मूल्यांची परिभाषा करतांना मूल्य म्हणजे वर्तनाचा संच आहे. अशी परिभाषा केली आहे. मूल्य प्राप्तीचा सर्वात मोठा स्त्रोत म्हणजे धर्म आहे, असे ते मानतात. बौद्धिक निर्णय व कृती ह्यांच्यातील आंतरविरोध हा मानवामध्ये नकारात्मक भावना निर्माण करतात.

योग्य वर्तन

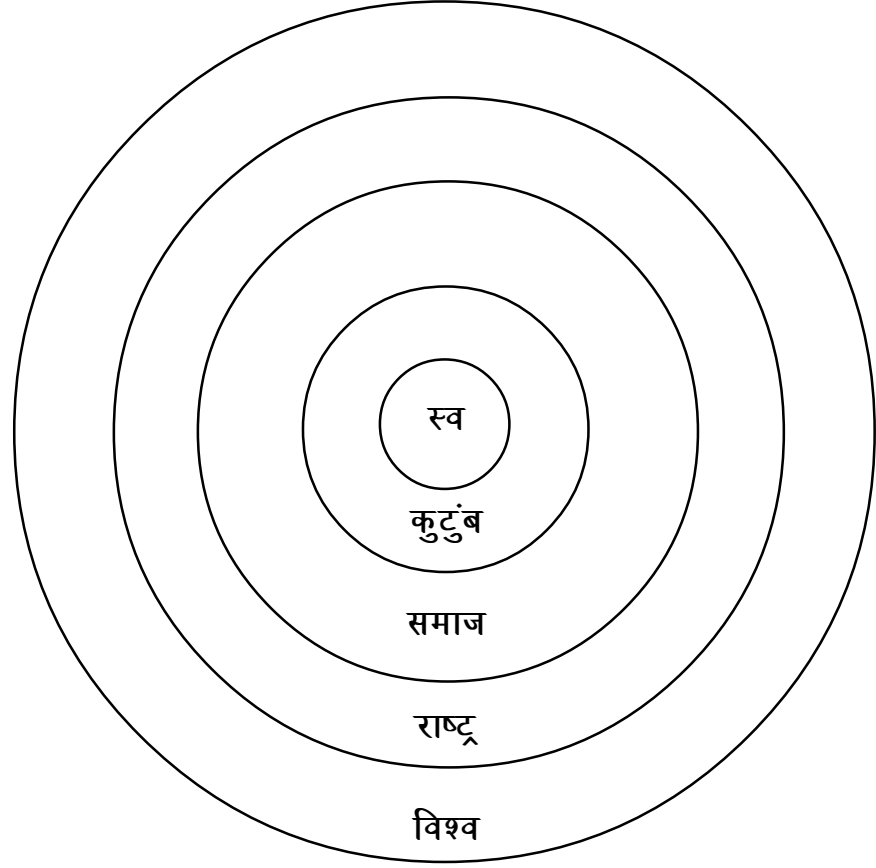
अशा वृत्तीला ओळखून त्याचे परिवर्तन सकारात्मक भावनेत करणे हे मूल्याचरण आहे. ह्यवरून त्यांचा मूल्यशिक्षणाबाबत दृष्टि लक्षात येते. कारण अशा वृत्तींना ओळखणे व त्याचे सकारात्मक वृत्तीत परिवर्तन करण्यावर त्यांनी भर दिला आहे. त्यासाठी महत्वाची मानसिक प्रक्रिया म्हणजे नकारात्मक वृत्तीचा सातत्याने तिरस्कार.

मूल्याचरण (नैतिक गुण संवर्धन)

मानवातील दिव्यत्व व सहजवृत्ती ह्यातील समन्वय हा मूल्याचा स्त्रोत आहे व ह्या दृष्टिकोनातून गीतेचा १६ वा अध्याय अत्यंत महत्वाचा आहे. मूल्यशिक्षणाचा विचार करतांना त्यातून मूल्याची संस्कार करण्यासाठी नकारात्मक वृत्तीची घृणा व्यक्तिच्यामनात कशी निर्माण करता येईल व दिव्यत्व व सहजवृत्ती ह्यांच्यात समन्वय कसा निर्माण करता येईल हा दृष्टिकोन महत्वाचा ठरतो व नैतिक तेचे गुण विकसनावर भर द्यावा लागेल. कारण नैतिकतेचे गुण हे त्यांच्या मते मानवाच्या क्षीण झालेल्या शक्तींना पुनरुज्जीवीत करण्याचा मार्ग

आहे. शिवाय व्यक्तिमत्वात निर्माण झालेले दोष घालविण्याचा महत्वाचा मार्ग आहे. मानवाच्या व्यक्तिमत्वात जो विसंवाद निर्माण होतो तो प्रामुख्याने भौतिक सुखाच्या आधीन झाल्याने स्वतःबाबतचे चुकांचे अनुमान काढण्याने सुध्दा मानवाचे हातून मूल्यांची पायमल्ली होते. शिवाय आंतरिक व्यक्तिमत्वामध्ये विसंवाद निर्माण झाल्याने सुध्दा मूल्यांची पायमल्ली होते व व्यक्तिचे पर्यायाने समाजाचे स्वास्थ्य बिघडते व बौद्धिक सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक सर्वच मूल्यांची पायमल्ली होते. आणि म्हणूनच व्यक्तिमत्वात समन्वय सुसंवाद निर्माण करणे हा मूल्य संस्काराचा महत्वाचा मार्ग आहे. म्हणूनच मूल्य शिक्षणाचा विचार करतांना मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रत्येक घटक हा कसा विकसित होईल हा दृष्टिकोन महत्वाचा आहे. ह्या दृष्टिकोनातून चिन्मय मिशनच्या शिक्षण विभागाने बनविलेला **CVP Chinmaya Vision Programm** हा अतिशय उपयुक्त असा कार्यक्रम आहे. हा प्रत्येक शाळांमध्ये लागू झाल्यास प्राथमिक स्तरापासूनच मूल्याबाबतचे संस्कार व्यक्तिमध्ये रुजण्यास मदत होईल. शिक्षणातून स्वतःचा अहंकार कमी करण्याबाबतचे प्रशिक्षण हा महत्वाचा दृष्टिकोन आपणास ह्या विचारसरणीत आढळतो व हा व्यक्तिगत मी पणाशी निगडीत असणारा अहंकार हा व्यापक समष्टीशी, उदात्त न्याय प्रणालीशी, राष्ट्राशी विश्वाशी एकरूप करण्याचे प्रशिक्षण महत्वाचे ठरते. ह्या दृष्टिने मानवाचा “स्व” चा विस्तार महत्वाचा ठरतो.

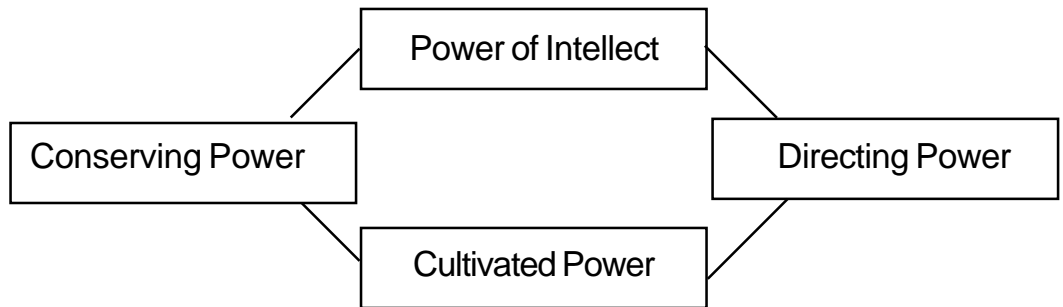

चेतना

सहसंबंध

वरीलप्रमाणे स्वचा विस्तार होऊन तो चैतन्याशी तादात्म्यता ही बाब महत्वाची आहे. I व I want ह्यातून मानवाची मुक्तता ही बाब मूल्यशिक्षणासाठी महत्वपूर्ण ठरते.

मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून बौद्धिक स्तरावर खालील बाब महत्वपूर्ण ठरते ती म्हणजे -

मानवी बुद्धिमत्ता

हिंदु तत्वज्ञानातील तीन मूल्य ही मानवी जीवनाकरिता अनिवार्य आहेत. सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य जी शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक घटकांचे प्रतिनिधित्व करतात.

मूल्य संकल्पनेतून मानवत्वाकडून देवत्वाकडील क्रमविकास त्यांना अपेक्षित आहे. मूल्याचरणातून शांतता, आनंद, तात्पर्य शाश्वत विकास अपेक्षित आहे व ह्याकरिता बौद्धिक स्तरावरील संस्कार महत्वपूर्ण ठरतात. मूल्य संस्कारातून **Individual Perfection** वर त्यांनी भर दिला आहे व ह्याकरिता **Fundamental Values** ह्या महत्वाच्या ठरतात. मूल्य रुजवणुकीच्या बाबतीत वर्तमान काळ अतिशय महत्वाचा आहे. मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टिने खालील दृष्टिने हा महत्वाचा व मार्गदर्शक आहे.

- १) वर्तमानकालीन मूल्य रुजवण
- २) बालकांना उदात्त **Vision** पुरविणे
- ३) योग्य नेता नेतृत्व निर्माण करणे
- ४) **Individual Perfection** निर्माण करणे
- ५) **Proper use of Intellectual Power** ही क्षमता निर्माण करणे
- ६) नकारात्मक वृत्तीचा तिरस्कार निर्माण करणे
- ७) आंतर व बाह्य व्यक्तिमत्वात समन्वय निर्माण करणे
- ८) विविध धर्मातील समान वर्तन संचयाबाबत आदरभाव निर्माण करणे
- ९) स्वचा परिघ विस्तारणे
- १०) **Fundamental values** बाबत निष्ठा निर्माण करणे
- ११) **Appreciation of the external values** निर्माण करणे
- १२) मूल्यधिष्ठितेकडे शिक्षण परिवर्तन करणे
- १३) **Realization of quality of our thoughts**
- १४) **Pure living** ची उदाहरणे विषद करणे
- १५) मूल्यशिक्षणाच्या बाबतीत शिक्षकाचे गुणधर्म

- १६) Law of giving चे संस्कार
१७) Social Suicide बाबत घृणा निर्माण करणे.
१८) Charity बाबत आदर निर्माण करणे

जीवनाच्या उच्च तत्वज्ञानाच्या आधारावर शिक्षण अनिवार्य आहे. ह्यासाठी जीवन ध्येयबाबत स्पष्टता असावी जी प.पू. गुरुदेवांनी दिली आहे. शिक्षक प्रशिक्षणाबाबतचा सृष्टा दृष्टिकोन त्यांनी आपल्या विचारामध्ये दिला आहे. शिक्षकांकरिता ते उपनिषद व गीतेचा अभ्यास महत्वाचा मानतात. विविध मूल्यांचे उल्लेख त्यांच्या लेखात आपणास आढळतात. ह्या सर्वांचा उहापोह शिक्षण दृष्टिमध्ये करण्यात आला आहे.

व्यवस्थापन संकल्पना:-

स्वामी चिन्मयानंदांच्या लिखाणात अनेक व्यवस्थापकीय संकल्पना आलेल्या आहेत. शिवाय स्वतः गुरुदेव हे Performance Manager होते. Performance Leader होते. आज जगतिक स्तरावर विविध ठिकाणी व जीवनाच्या प्रत्येक अंगाशी Management ही संकल्पना निगडीत आहे. विविध आधुनिक संकल्पनांचा उहापोह प.पू. गुरुदेवांच्या विवेचनात आपणास आढळतो. त्यात प्रामुख्याने Art of Communication, True worker, The secret of management, Art of listening, Art of action, Leadership, नफ्यातील रहस्य, Right attitude for success, Macro-Micro Vision, Inspiring leadership इ. संकल्पना ह्या Management concept ह्या आजच्या काळात अतिशय आवश्यक आहे. प.पू. गुरुदेव हे स्वतः Performance Manager होते. ह्यांचे महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्या सर्व जीवनाचे अधिष्ठान हे पुढीलप्रमाणे होते. त्यांच्या कार्याला Vision होते. Mission होते व Values हा त्यांच्या कार्याचा पाया होता. प.पू. गुरुदेव हे केवळ Performance Manager अथवा Leader नव्हते तर आधुनिक व्यवस्थापनाच्याच भाषेत सांगावयाचे झाल्यास ते Wisdom Leader होते.

ब) शिक्षण तज्ज्ञांना देण्यात आलेल्या मतावलीच्या आधारे प्राप्त होणारे निष्कर्ष:-

स्वामी चिन्मयानंदांच्या मतावर आधारीत जी १७५ मुद्दे असणारी मतावली तयार करण्यात आली त्यावरून प्रामुख्याने निघणारा निष्कर्ष असा की चिन्मयानंदांच्या

विचाराचे प्रतिबिंब हे आधुनिक शिक्षणात आहे. त्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि ही आजच्या शिक्षण प्रणालीत अभिव्यक्त झाली आहे. प्रतिबिंबित झाली आहे. पण अनेक उच्च कोटीची तत्वे ही प्रामुख्याने दुर्लक्षित झाली आहे. त्याचा अंतर्भाव जर आधुनिक शिक्षणात केला तर आधुनिक शिक्षणप्रणालीही अतिशय आदर्श शिक्षणप्रणाली असेल.

क) चिन्मय साधकांना देण्यात आलेल्या मतावलीच्या आधारे प्राप्त होणारे निष्कर्ष :-

चिन्मय साधकांकडून जी मतावली भरून घेण्यात आली त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आधुनिक शिक्षणात प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचे प्रतिबिंब आपणास आढळते.

दोन्ही मतावलीतील प्रातिनिधिक प्रश्नांचा सहसंबंध काढल्यानंतर प्रत्येक मुद्याच्या बाबतीत हा उच्च प्रतिचा धनात्मक सहसंबंध प्राप्त झाला आहे.

ड) आचार्यांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे निघणारे निष्कर्ष :-

आचार्यांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीवरून प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचाराबाबत खालील निष्कर्ष निघतात.

- १) सुप्त शक्तींना अभिव्यक्त करणे म्हणजे शिक्षण आहे.
- २) संधीचा उपयोग करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करते ते शिक्षण.
- ३) शिक्षणातून ज्ञान व कृतीचा सहसंबंध निर्माण व्हायला हवा.
- ४) शिक्षणातून मोठ्या मनाचा, शिस्तप्रिय व नैतिक मूल्यांचे आचरण करणारा नागरिक निर्माण व्हायला हवा.
- ५) शिक्षणामुळे सद्गुणाचे आचरण करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.
- ६) शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक घटकावर शिक्षणात भर हवा.
- ७) शालेय वातावरण व घरगुती वातावरण ह्यात समन्वय आवश्यक आहे.
- ८) शाळा ही गृह सदृश असावी.

- ९) शिक्षकांनी नकारात्मक वर्तन टाळावे.
- १०) राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यावर शिक्षणातून भर द्यावा.
- ११) भविष्यातील नेतृत्व हे शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे.
- १२) आंतरिक मूल्ये व बाह्य मूल्ये ह्यात समन्वय निर्माण व्हायला हवा.
- १३) व्यक्ति विकासातूनच राष्ट्रविकासाचे ध्येय साध्य व्हावे.
- १४) शब्दपेक्षा राष्ट्र ज्ञानापेक्षा प्रात्यक्षिक व कृती महत्वाची आहे.
- १५) जागतिकीकरणामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
- १६) पाल्याचा अभ्यास व विकासाकडे पालकांनी लक्ष द्यावे.
- १७) प्राथमिक स्तरावर कौटुंबिक वातावरण महत्वाचे आहे.
- १८) कौटुंबिक वातावरण हे व्यक्तिविकासावर प्रभाव टाकते.
- १९) शिस्त ही व्यक्तिमत्व विकासातील अडथळा न ठरता ती स्वयंशिस्तीत परिवर्तीत व्हावी.
- २०) व्यक्तिमत्व विकासात पालक व पाल्य ह्यांच्या दृढ आंतरक्रिया ह्या महत्वपूर्ण असतात.
- २१) शालेय शिक्षण हे वास्तविक पाहता घराचेच विस्तारीकरण आहे.
- २२) ज्येष्ठ व्यक्तिच्या सहवासाने मानवाचे जीवन मूल्य बळकट होतात.
- २३) शिक्षण म्हणजे फक्त शाळेत जाऊन पदवी प्राप्त करणे इतक्या पुरते मर्यादित नाही. मनाची अर्हता, कुलीनता, उमदा स्वभाव, उच्च पदवी हा शिक्षणाचा खरा अर्थ आहे.
- २४) बालकांवर जीवनमूल्याचे संस्कार हे बालवयातच व्हायला हवेत.
- २५) कथांच्या माध्यमातून जीवनमूल्याचे संस्कार प्रभावी होतात.
- २६) भौतिक सुखे व संस्कार व मूल्ये ह्यांचा योग्य ताळमेळ राखण्याचे शिक्षण देण्यात यावे.
- २७) विशिष्ट भूभागात राहणारी लोकसंख्या म्हणजे राष्ट्र नव्हे तर उदात्त हेतू करिता एकत्र आलेली लोकसंख्या म्हणजे राष्ट्र आहे.
- २८) मानवात बंधुभावना निर्माण करावयास हवी ही बंधुभावनाच संस्कृती टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

- २९) विविध प्रकारच्या योजना ह्या राष्ट्राची उभारणी करू शकत नाही. तर ती नैतिक मूल्यांच्या संस्काराने, आचरणाने होते.
- ३०) स्वधर्माचे आचरण प्रत्येकाकरिता आवश्यक आहे.
- ३१) शिक्षणातून व्यक्तिला Vision प्राप्त होणे आवश्यक आहे.
- ३२) शिक्षणातून मानवामध्ये निर्णयक्षमता निर्माण व्हायला हवी.
- ३३) शिक्षण पध्दतीत काळानुरूप बदल व्हायला हवेत.
- ३४) वाढत्या वयात बालकांना आंतरिक व बाह्य सौंदर्याबाबत जाणीव निर्माण करायला हवी.
- ३५) एकमेकांवर प्रेम करण्याची भावना ही बालवयातच निर्माण व्हायला हवी.
- ३६) बालकांमधील सकारात्मक बदल हा महत्वाचा आहे. हा बदल हळूहळू घडवून आणता येऊ शकेल.
- ३७) आधुनिक काळातील मुले ही अतिशय हुशार आहे.
- ३८) वेद व उपनिषदांचा अभ्यास हा महत्वाचा आहे.
- ३९) गेल्या शतकापासून असणारी शिक्षण पध्दती पांगळी आहे.
- ४०) मुलांच्या मनात देशप्रेम निर्माण करायला हवे.
- ४१) आज बालकांना कुसंस्काराच्या दुष्टचक्रापासून वाचवायला हवे.
- ४२) भारतात समस्या निराकरणाची क्षमता अत्यंत कमी झालेली आहे.
- ४३) भारतात सांस्कृतिक उत्क्रांती महत्वाची आहे. ह्यासाठी नवीन दृष्टिकोन प्रदान करावा लागेल. तरुणांमध्ये चपळाई निर्माण करावी लागेल.
- ४४) तरुणांना नेतृत्वाचे व सामाजिक कार्याचे प्रशिक्षण द्यायला हवे.
- ४५) तरुणांमध्ये देशासाठी आपल्यातील आत्मविश्वास, प्रेम, देशाप्रती आदराची भावना, त्यागाची भावना असणे अत्यंत गरजेचे आहे.
- ४६) आजच्या अभ्यासक्रमात इतिहासाला थारा नाही. इतिहास पूर्ववैभवावर आधारीत असायला हवा.

- ४७) शैक्षणिक परिवर्तनासाठी राजकीय नेत्यांवर अवलंबून राहू नये.
- ४८) चारित्र्य बांधणीसाठी शिक्षण देण्यात यावे.
- ४९) मुले-मुली ही राष्ट्राची संपत्ती आहे. त्यांचे बालपण हे संस्कारक्षम आवश्यक आहे.
- ५०) शिक्षणातून आदर्श पुढारी, अर्थतज्ज्ञ, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते निर्माण होणे आवश्यक आहे.
- ५१) शिक्षणातून मुलांना नवनवीन योजना, कल्पना, पुढाकार घेण्याची इच्छाशक्ती निर्माण होऊ शकते. हा चारित्र्य निर्मितीचा पाया आहे.
- ५२) शहाणपणा व समजदारी निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणातून मनावर नियंत्रण प्राप्त करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.
- ५३) चारित्र्य निर्मितीचे शिक्षण देणारे शिक्षक हे ज्ञानाचे प्रति समर्पित, त्याच्या जवळ बालकांप्रति तळमळ व आत्मीयता असावी.
- ५४) इमानदारीने मेहनतीने शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांची आज आवश्यकता आहे.
- ५५) शिक्षकांचे वर्तन हे अत्यंत आदर्श असावे व शिक्षकांमध्ये समर्पणाची भावना प्रबळ असावी. शिक्षक हा सात्विक विचाराच असावा.
- ५६) शिक्षकाला धर्माबाबत प्रेम असावे.
- ५७) मानवाचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या मन व बुद्धीच्या गुणवत्तेवरून निर्धारित होते.
- ५८) सारासार विचार करण्याची पात्रता बुद्धीमध्ये निर्माण व्हायला हवी.
- ५९) मानवी मन हे विचार प्रवाहीत करण्याचे साधन आहे.
- ६०) मन आणि बुद्धीला योग्य वळण लावण्यासाठी धार्मिक विचाराची गरज आहे.
- ६१) सुसंस्कृतपणा हा सुधारणेचा मापदंड आहे.
- ६२) मानव कोणत्या प्रकारच्या जीवनप्रणालीचा स्विकार करतो ह्यावर संस्कृती अवलंबून असते.
- ६३) संस्कृतीमधील फरक हा जीवनमूल्ये व तत्वप्रणालीमुळे असते.

- ६४) भारतीय संस्कृती ही सेवाधारीत व मूल्याधिष्ठीत आहे.
- ६५) मानवाचे जीवनमान संस्कृतीच्या संवर्धनाने उंचावते.
- ६६) संस्कृतीचा न्हास थांबवायचा असेल तर संस्कृतीचे पुनरुत्थान महत्वाचे ठरते.
- ६७) धर्म संकल्पनेला इंग्रजीत प्रतिशब्द नाही.
- ६८) अस्तित्वाचा नियम म्हणजे धर्म.
- ६९) गुरु हा धर्माच्या वेद, उपनिषदात पारंगत असावा. तसेच सत्यवचनातही तो पारंगत असावा.
- ७०) गुरुचे आचरण अतिशय योग्य व शुद्ध असावे.
- ७१) खरा शिष्य हा शारीरिक, मानसिक व भावनिक दृष्ट्या सक्षम असतो.
- ७२) माळ्याचे जे फुलाशी असते तेच नाते गुरुचे शिष्याशी असते.
- ७३) शिक्षकाने आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनात योग्य विचार रुजवावे

वरील प्रमाणे आचार्यांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीतून निष्कर्ष निघतात.

स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि :-

शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण (Education for Sustainable Development):

प.पू. गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद हे आधुनिक काळातील द्रष्टे होते. त्यांचे विचार हे अत्यंत मार्गदर्शक व प्रेरक आहेत. त्यांच्या लेखनात विविध विषयांचा अंतर्भाव झाला आहे. त्यापैकी त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या संपूर्ण शिक्षण विषयक विचारात त्यांनी मानवाचा शाश्वत विकासाचाच विचार केला आहे, असे आपणास आढळते. आज जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाचा विचार हा प्रत्येक शिक्षणतज्ज्ञ करित असतांना गुरुदेवांच्या विचारातून जी शाश्वत विकासाच्या शिक्षणाची दृष्टि निष्पन्न होते ती अत्यंत महत्वाची आहे आणि त्यालाच अनुसरून शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ही एक शिक्षणयोजना ह्या ठिकाणी मांडण्यात येत आहे. **Education for sustainable Development** ह्या अंतर्गत येणारी ही महत्त्वपूर्ण योजना शिक्षण विभागास उपयुक्त ठरू शकते व ह्या शिक्षण

योजनेचा शासन स्तरावर विचार व्हावा ही शिफारस सर्वप्रथम करण्यात येत आहे.

प्रस्तुत शाश्वत विकासाकरीता शिक्षणाच्या आराखड्यात खालील मुद्यांवर प्रकाश टाकण्यांत आला आहे.

- १) शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण
- २) मार्गदर्शक तत्वे
- ३) गुणवत्तेचा संदर्भ
- ४) सामाजिक संदर्भ
- ५) शिक्षण
- ६) शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये
- ७) शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण - विविध उपागम
 - बालकेंद्री शिक्षण
 - युवा शिक्षण
 - आत्म संयमनाचे शिक्षण
 - समग्र व्यक्तिमत्व विकास व शिक्षण
 - राष्ट्रीय सांस्कृतिक विकासाकरीता शिक्षण
 - धार्मिक शिक्षण
 - पालक शिक्षणाचा दृष्टीकोन
 - स्त्री शिक्षण
 - शांततेकरिता शिक्षण
 - मूल्यविषयक दृष्टीकोन
 - विज्ञान शिक्षण
 - पर्यावरण शिक्षण
 - नेतृत्वाचे शिक्षण
 - शिक्षक प्रशिक्षण

स्व व्यवस्थापनाचे शिक्षण

अध्ययन अध्यापन पध्दती

वयोगटानुसार शिक्षणाचा उपागम

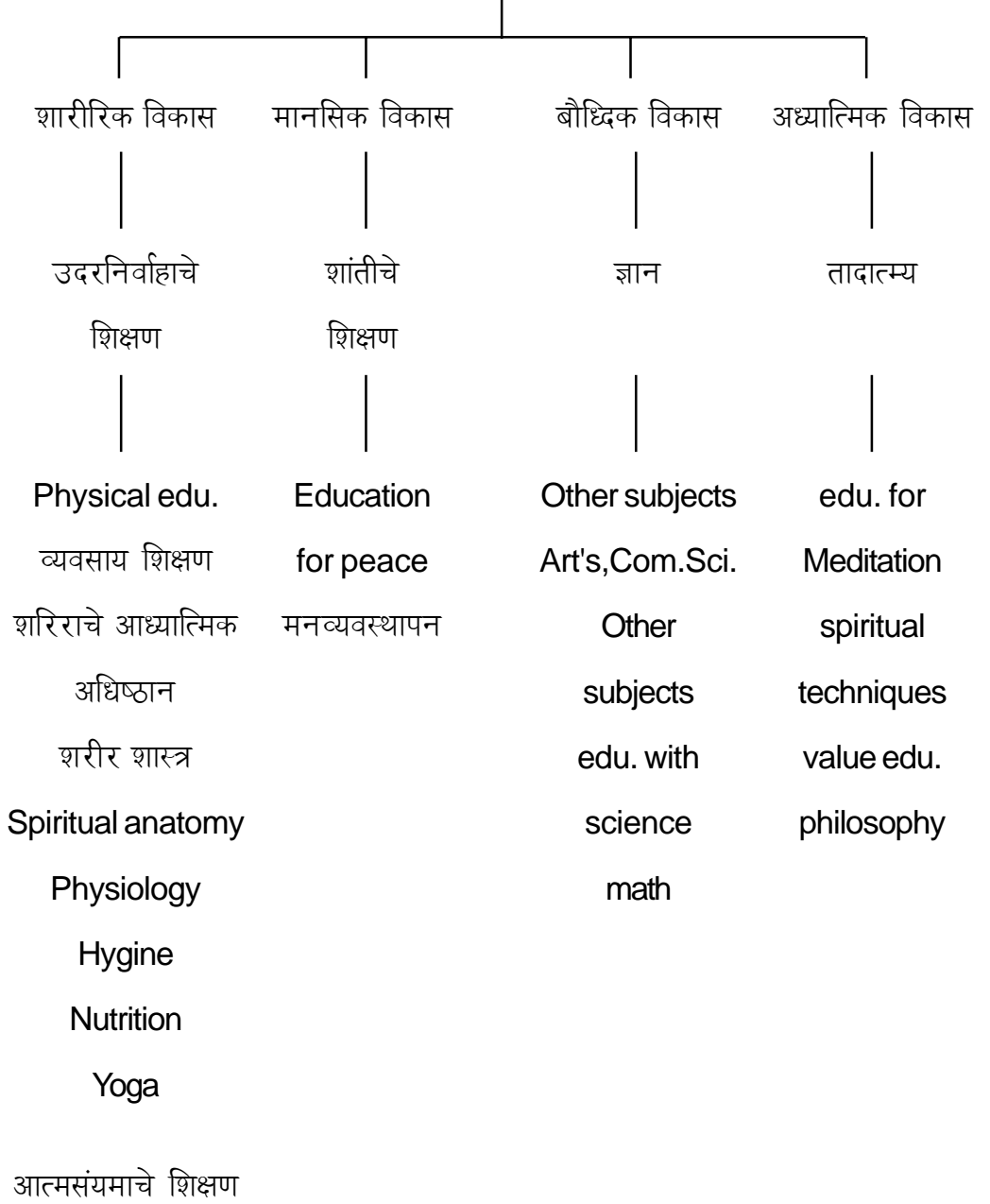
शालेय वातावरण

मूल्यांकन

वरील विवेचनावरून शिक्षणाच्या पुढील आकृतीबंधांची शिफारस या आराखड्याच्या माध्यमातून शिक्षण विभागास करण्यांत आलेली आहे.

आकृतीबंध 1

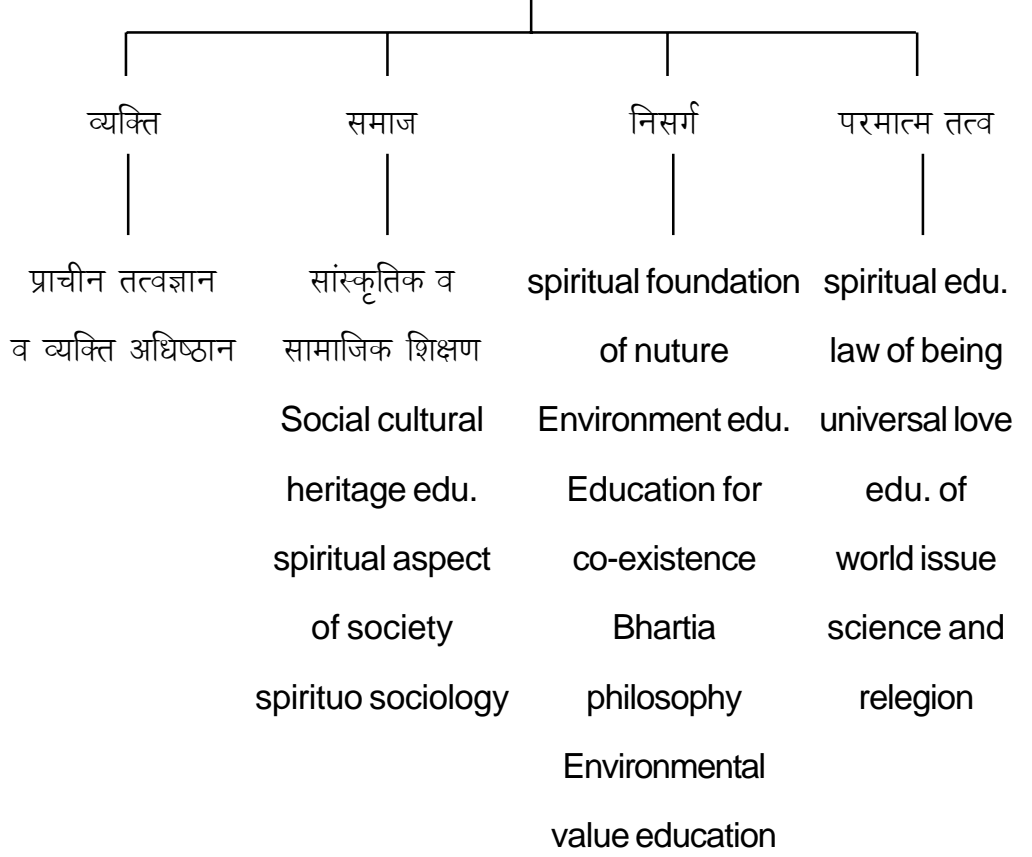
विकासाचा आकृतीबंध

विकासाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध 2

सहसंबंधाचा आकृतीबंध

सहसंबंधाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध 3

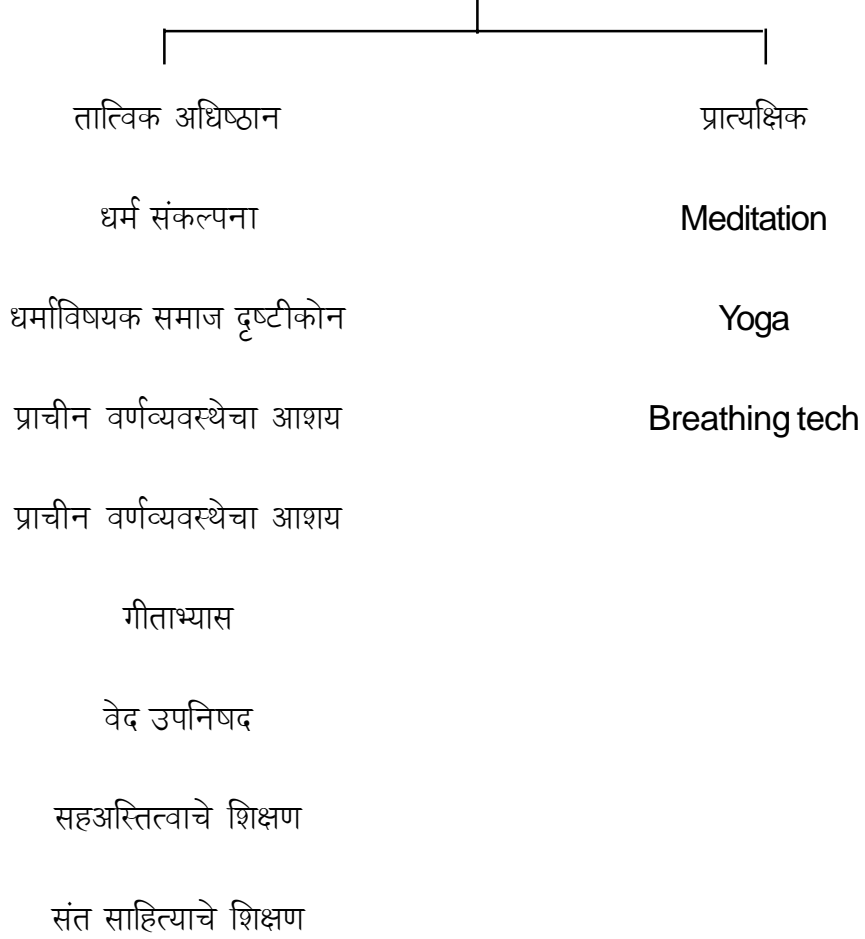
राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

राष्ट्रप्रेमाचे शिक्षण	संस्कृतीचे शिक्षण
History civic	कलातत्वज्ञानाचे शिक्षण
Edu. for accountability	भारतीय धर्म दर्शनशास्त्र
Edu. for service	विशेषाधिकाराचे शिक्षण
राष्ट्रभक्तीपर गीते	धर्मसंकल्पनांचा इतिहास
नेतृत्वाचे शिक्षण	भारतीय कलाचे शिक्षण
विविध नेत्यांच्या जीवनी	Cultural Hobbies
Veda in new reference	Art, music, dance
आधुनिक संदर्भात भारतीय अध्यात्मशास्त्र	Education for Human
भारतीय वैज्ञानिक	accountability
Education for citizenship	मूल्य शिक्षण
Edu. for universal citizenship	संत साहित्य महात्म्यांचे जीवन विज्ञानाचे आध्यात्मिक अधिष्ठान

राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध 4

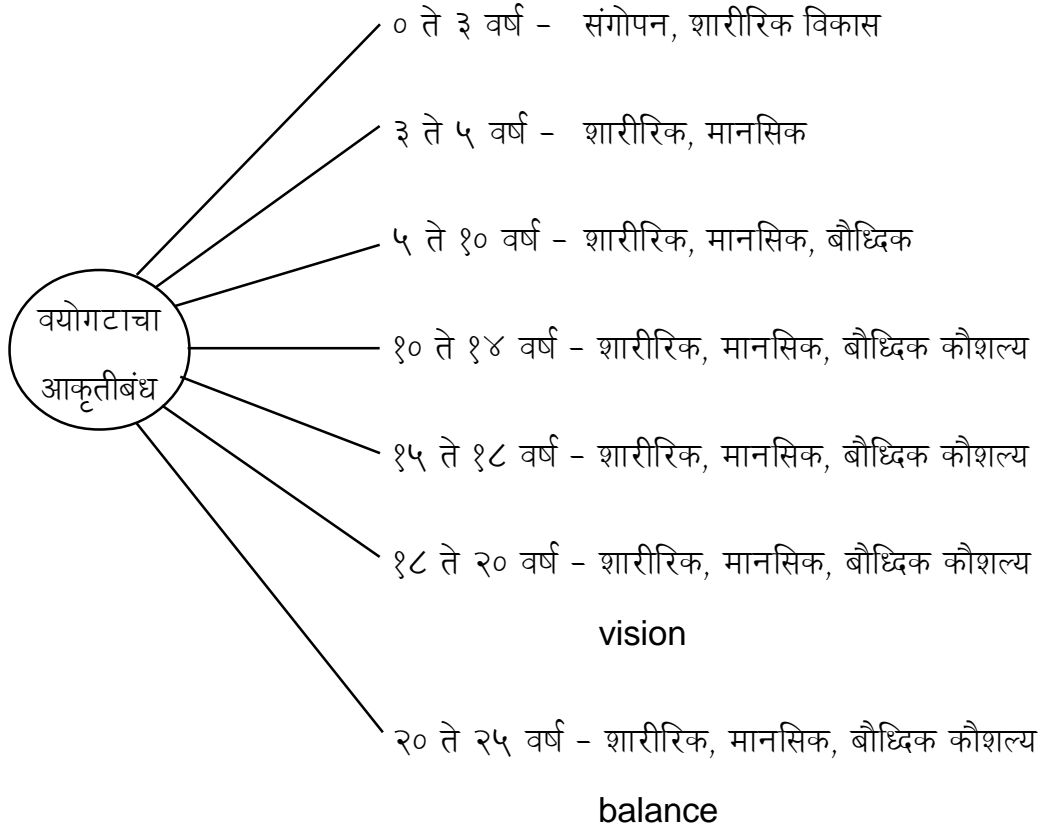
धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध 5

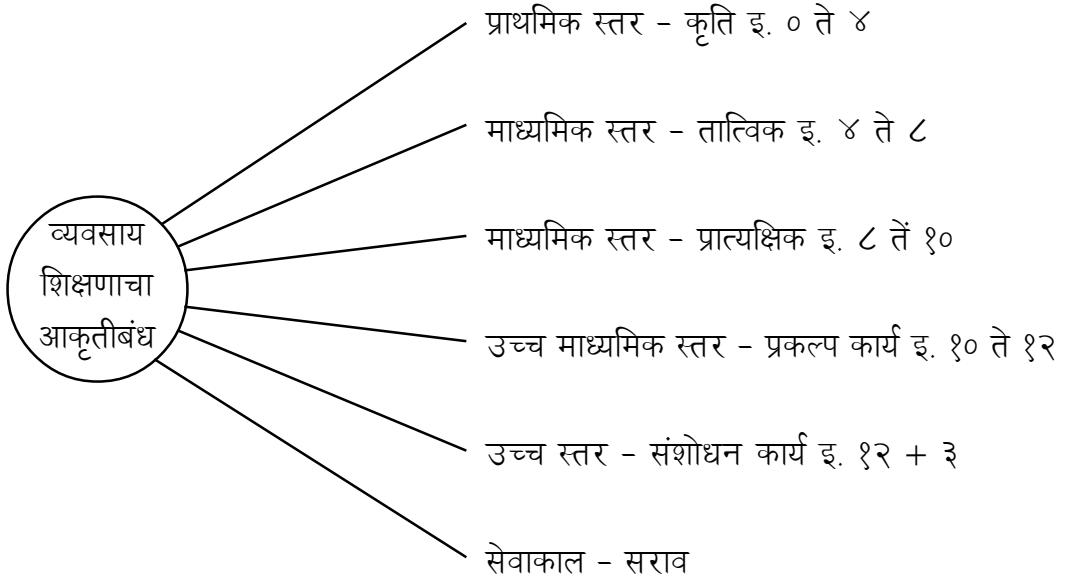
वयोगटाचा आकृतीबंध

वयोगटाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध 6

व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

वरील प्रमाणे शिक्षणाचे आकृतीबंध देण्यांत येत आहेत.

व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

प.पू. गुरुदेवांच्या दृष्टीतील शाश्वतविकासाचे शिक्षणाचा आराखडा वरीलप्रमाणे.

वरील आराखडा आचरणात आणण्यासाठी शासनाने योग्य तो प्रयत्न करायला हवा. वरील आराखड्याच्या आधारावर आवश्यक त्या उपाययोजना करण्यास चालना द्यावी.

गृहितकांची यथार्थता :-

- १) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून विविध शैक्षणिक तत्वे अभिव्यक्त होतात ही बाब संशोधनाच्या आधारे सिद्ध झालेली आहे.
- २) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून मूल्य शिक्षणाची योजना अभिव्यक्त करण्यांत आलेली आहे.
- ३) स्वामी चिन्मयानंद यांनी व्यक्तिमत्व विकासाची जी एक व्यापक योजना मांडलेली आहे तीचा उहापोह करण्यांत आलेला आहे.
- ४) आधुनिक शिक्षण पध्दतीवर स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांचा व संकल्पनांचा पगडा आढळतो ही बाब विभीन्न मतावलींच्या आधारे सिद्ध होतो.
- ५) आधुनिक काळात स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांचे महत्व अबाधित आहे.
- ६) **Innovative concepts** व **Innovative practices** याबाबतीत स्वामीजींचे योगदान असे की त्यांनी विविध नवनविन संकल्पना शिक्षण क्षेत्राला दिल्यात, ज्याचा उहापोह संशोधना अंतर्गत करण्यांत आलेला आहे.
- ७) स्वामी चिन्मयानंदांच्या शैक्षणिक विचारांवर आधारीत शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण हा अभ्यासक्रमाचा आराखडा देण्यांत आलेला आहे.

परिकल्पनांची स्विकार्यता :-

- 1) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा व नविन अभ्यासक्रमाचा सहसंबंध नाही या परिकल्पनेचा खालील मुद्द्यांच्या अनुषंगाने त्याग केलेला आहे.

१. शिक्षण	२. शिक्षणाची ध्येय	३. मानव व मन
४. अध्ययन अध्यापन पध्दती	५. गुरुशिष्य सहसंबंध	६. राष्ट्र संकल्पना
७. शिस्त व स्वातंत्र्य	८. धर्म व संस्कृती	९. अभ्यासक्रम

खालील संकल्पनांच्या बाबतीत मात्र ह्या परिकल्पनेचा स्विकार करण्यांत येत आहे.

१. व्यक्तिमत्व विकास संकल्पना
२. जीवन ध्येय

शिफारशी

शिक्षण क्षेत्राला शिफारशी :-

- १) **Education for Sustainable Development** हा आराखडा शिक्षणाच्या माध्यमातून लागू करण्यात यावा.
- २) शिक्षक प्रशिक्षणाच्या स्तरावर संस्कृती प्रशिक्षण लागू करण्यात यावे.
- ३) बी.एड. डी.एड. स्तरावरील अभ्यासक्रमात तत्वज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या विचारांचा ताबडतोब समावेश करावा.
- ४) पालक शाळा, पालक उद्बोधन केंद्राची स्थापना करण्यात यावी.
- ५) गरोदर माता व माता पालकांकरिता प्रशिक्षण व शिक्षण केंद्र स्थापन करावे.
- ६) **Edu. for Sustainable Development** साठी ताबडतोब कृती आराखडा तयार करावा.
- ७) शिक्षणाच्या आराखड्यावर आधारीत विविध ज्ञानशाखांची पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करावी.
- ८) प्रत्येक व्यावसायाधिष्ठित ज्ञानशाखा विकसित करावी.
- ९) मंदीर शाळांची स्थापना करण्यात यावी.
- १०) सेवाभावी संस्कारकेंद्रे युवावर्ग याला चालना देऊन अध्यात्मिक शिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे.
- ११) **Meditation** केंद्र, योग वर्ग ह्यांची शासन स्तरावर स्थापना करण्यात यावी.
- १२) शाळांच्या कार्यनितीबाबत धोरण आखण्यात यावे.
- १३) **C.V.P.** प्रत्येक शाळेत लागू करावे.
- १४) संस्कृत भाषेचे अध्ययन अनिवार्य करावे.
- १५) अभ्यासक्रमात उपनिषदे व गीताभ्यासाचा अंतर्भाव करावा.

- १६) प.पू. गुरुदेवांच्या पुस्तकांचा लेखांचा अभ्यासक्रमात अंतर्भाव करावा.
- १७) शिक्षण आराखड्यातून जीवन विषयक ध्येय याची दृष्टी देण्यांत यावी.
- १८) शिक्षण आराखड्यातून व्यक्तिमत्व विकास ह्या संकल्पनेचा अधिक उहापोह होणे आवश्यक आहे.

चिन्मय मिशनकरीता शिफारशी :-

१) चिन्मय मिशनच्या माध्यमातून सेवाभावी आचार्य घडविण्यात येतात ह्या आचार्यांचे दोन स्तर आहेत.

- १) संन्यासी
- २) ब्रह्मचारी

आता चिन्मय मिशनमध्ये प.पू. गुरुदेवांच्या प्रस्तुत शिक्षण उपनिषदाच्या आधारावर सेवाभावी शिक्षकांचाही स्तर विशेष प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून घडवावा. जेणे करून प्रत्येक शाळेमध्ये सेवाभावी शिक्षक कार्य करू शकतील.

- २) प्रत्येक शाळामध्ये प.पू. गुरुदेवांचे “चिन्मय शिक्षणेपनिषद” प्रत्येक शाळेमध्ये उपलब्ध करून द्यावे.
- ३) शालेय शिक्षणासाठी चिन्मय मिशनच्या स्तरावर शिक्षण प्रशिक्षणवर्ग आयोजित करण्यात यावेत.

पुढील संशोधनास वाव :-

- १) स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या मधून अभिव्यक्त होणाऱ्या व्यवस्थापन संकल्पना.
- २) स्वामी चिन्मयानंद व अनौपचारिक शिक्षण योजना.
- ३) स्वामी चिन्मयानंद व मूल्यशिक्षण.
- ४) स्वामी चिन्मयानंद व व्यक्तिमत्व विकास.
- ५) स्वामी चिन्मयानंद व मनाचे व्यवस्थापन.

॥ हरि ओम् ॥

“प.पू.स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा
नवीन अभ्यासक्रमाच्या दृष्टिकोनातून
विश्लेषणात्मक अभ्यास”

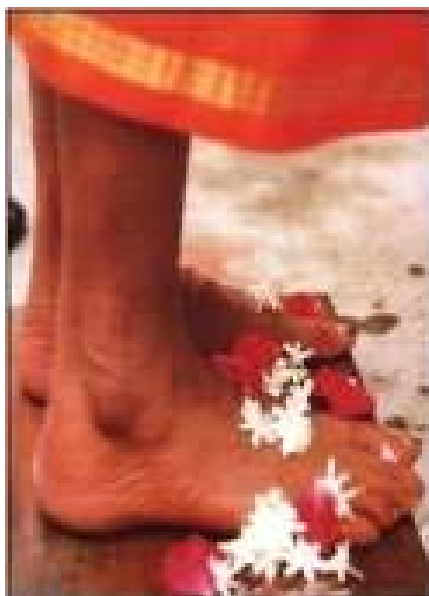
विद्यापीठ अनुदान आयोगद्वारा अनुदानित लघु संशोधन
प्रकल्प योजने अंतर्गत सादर करावयाचा
लघुशोध प्रबंध

सारांश

मार्गदर्शक
प.पू.स्वामी पुरुषोत्तमानंद सरस्वती
प्रमुख आचार्य,
चिन्मय सेवा ट्रस्ट,
महाराष्ट्र, गोवा

संशोधिका
डॉ. सौ. वसुधा विनोद देव
अधिव्याख्याता,
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला

सन २००७-०९

***"We Worship your Feet
So that we reach your heart
thats sweet"***